Mars et Historia

1966 2016

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Jaargang 50 | 2016 | Nr. 3

Verantwoording omslagfoto's en -illustraties

Vooromslag
Amerikaanse militairen bij een buitgemaakte Me P.1101-straaljager te Oberammergau, eind april 1945.
Wikemedia commons

Binnenzijde vooromslag
Het schilderij De Stier van Paulus Potter (1625-1654) maakte jarenlang deel uit van het Schilderijenkabinet van stadhouder Willem V. Totdat het in 1795 door Franse troepen in beslag werd genomen. De Stier hing vervolgens een aantal jaren in het Louvre. Na Napoleons Waterloo in 1815 haalde Nederland dit en vele andere kunstwerken terug.
Mauritshuis, Den Haag

Achteromslag
De slag bij Issos. In deze veldslag in 333 v.Chr. versloeg Alexander de Grote de Perzische koning Darius III. Dit schilderij van Albrecht Altdorfer (1480-1538) uit 1529 nam het Franse leger in 1800 mee uit München. Napoleon hing het later in de badkamer van zijn paleis in St. Cloud.
Alte Pinakothek, München

Binnenzijde achteromslag
Boven
Een nagebouwde Messerschmitt Me 262 tijdens een vliegshow in 2006.
Wikimedia commons

Onder
Een North American F-86 Sabre. Dit gevechtsvliegtuig dat de Amerikaanse luchtmacht onder andere tijdens de Koreaanse Oorlog inzette, is gebaseerd op Duitse technologie ontwikkeld gedurende de Tweede Wereldoorlog. Foto Paul Maritz.
Wikimedia commons

Mars et Historia

Mars et Historia is een veelzijdig militair-historisch tijdschrift waarin zowel militaria als historisch onderzoek aan bod komen en is een uitgave van de Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie. Mars et Historia verschijnt in de maanden maart, juni, september, december. Informatie voor het aanleveren van kopij of over het aanleveren van advertenties vindt u op onze website, www.marsethistoria.nl.

Redactieadres
E redactie@marsethistoria.nl of eindredactie@marsethistoria.nl

Redactie
Drs. Liesbeth Brama, hoofdredacteur
Drs. Ed Coumans, eindredacteur
Drs. Corstiaan Prince
Dr. Louis Ph. Sloos
Dr. Dirk Starink

Webredactie: Erwin Muilwijk

Logo: Lex Tempelman

Vormgeving en druk: Groen Media, Leiden

ISSN 0928-5156

De Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie, opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de geschiedenis, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen, en het ceremonieel van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

Bestuur
Drs. R. de Winter, voorzitter
H.A. Bresser, secretaris
Dr. W.L.M. Adriaansen, penningmeester
Mevr. drs. L. Brama
Drs. T. Broos
Ing. R. C. Kuenen
Dr. L. Ph. Sloos

Secretariaat
Nijverdalseweg 97, 7461 TC Rijssen, T 0548 52 23 42,
E info@marsethistoria.nl

Lidmaatschap
De jaarcontributie voor 2016 voor leden die geen machtiging tot inning hebben verstrekt, bedraagt € 35,00 (buitenland € 37,50). Leden die een machtiging tot inning hebben verstrekt, krijgen een korting van € 2,50. Voor meer informatie over het lidmaatschap en de vereniging, zie onze website, www.marsethistoria.nl.

Ledenadministratie
Dr. W.L.M. Adriaansen, T 076 541 20 54,
E penningmeester@marsethistoria

Sociale media
Mars et Historia | Facebook
@MarsHistoria | Twitter

Inhoud

Van de voorzitter 2
Drs. Rolf de Winter

Redactioneel 3
Drs. Liesbeth Brama

De Stier van Paulus Potter op reis. Kunstroof of kunstbeheer? 4
Dr. Kees Schulten

Het oorlogsverleden van de NAVO-school Oberammergau 13
A.J. van den Broeke, luitenant-kolonel b.d. Koninklijke Luchtmacht

Operatie Kraai en de Actie Tijger De Tweede Politionele Actie in en rond Balige, Sumatra. 1948-1949 16
Wouter van Dijk MA

Ridder van de Tinnen Tafelronde 26
Drs. Liesbeth Brama

De veelbelovende omslag voor de defensie van Nederlands-Indië in het jaar 1916. Deel 2 29
Drs. A.C. Tjepkema, kolonel-vlieger b.d. Koninklijke Luchtmacht

Literatuursignaleringen 36

prijs los nr. € 7,50

Van de voorzitter

Op de dag dat ik dit stukje schrijf, zaterdag 20 augustus 2016, bestaat onze vereniging op de dag af exact een halve eeuw. Een bereikte mijlpaal die lang niet voor alle verenigingen een haalbare kaart is gebleken. De Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie *Mars et Historia* passeert – nog altijd marsvaardig en met rechte rug – opgewekt wél die vijftigjarengrens en schaart zich daarmee onder de 'blijvertjes' in het Nederlandse verenigingsleven.

De afgelegde mars door de tijd heeft letterlijk en figuurlijk zijn sporen nagelaten. Als vereniging hebben wij in de afgelopen decennia de gelederen onmiskenbaar zien uitdunnen. Deze "gevechtsverliezen" passen bij deze ontzuilde, postmoderne tijd, waarin een lidmaatschap van een vereniging veel minder een vanzelfsprekendheid is dan in de vorige eeuw. Hoewel enigszins vergrijsd – en in het geval van uw voorzitter ook nog eens kalend – is de neergang van ons ledenbestand succesvol tot staan gebracht. Aan dit succes liggen mijns inziens drie pijlers ten grondslag. Ten eerste is er natuurlijk ons verenigingsorgaan *Mars et Historia*. Dit is door het uitstekende werk van de redactie en de boeiende bijdragen van talrijke auteurs erin geslaagd "met zijn tijd" mee te gaan. Bovendien heeft het zich ontwikkeld tot een tijdschrift dat veel te bieden heeft voor iedereen met interesse voor de Nederlandse militaire geschiedenis.
Ten tweede is er onze website www.marsethistoria.nl, die dankzij de voortdurende zorg van onze webmaster een actueel en relevant platform biedt voor geïnteresseerden binnen én buiten de vereniging. Die zich dan ook in een steeds toenemende belangstelling mag verheugen. Via onze website en in combinatie met de populaire sociale media (Facebook, Twitter en LinkedIn) manifesteren wij ons ook voor de generaties die niet zijn opgegroeid in de tijd van de mechanische tikmachine, carbonpapier en Tipp-Ex (voor onze jongste lezertjes, dat waren flesjes met handige witte correctievloeistof, google het maar even).
De derde en belangrijkste pijler in het voortbestaan van onze vereniging is ons trouwe ledenbestand. Onze vereniging – en ik ben daar oprecht beretrots op – telt vele leden die al tientallen jaren lid zijn. Hoe bijzonder is het niet dat wij leden hebben bij wie ons blad Mars et Historia al VIJFTIG jaar door de brievenbus wordt geschoven! Alle verenigingsleden, en met name onze trouwste leden, hebben het mogelijk gemaakt dat wij nog immer enthousiast kunnen voortmarcheren en kunnen doorgaan met het ontdekken en verkennen van nieuwe horizonten aan het militair-historische firmament. Om een gezonde toekomst van onze vereniging te waarborgen, is het noodzakelijk dat onze trouwe *alte Kämpfer* gezelschap krijgen van jongere leden. Zij moeten de vereniging "meenemen" naar het volgende marsdoel: honderd jaar Mars et Historia, oftewel op naar de volgende vijftig!

Het grote jubileumsymposium "50 jaar Traditie en Vernieuwing" van vrijdag 16 september op het Landgoed Bronbeek in Arnhem, vormt een mooi bewijs dat onze vereniging nog altijd springlevend is. Ik kom daar graag bij een volgende gelegenheid op terug. Alle leden van onze vereniging zullen later dit jaar op een prettige wijze worden geconfronteerd met de "neerslag" van dit symposium. Als u dit leest is ons redactieteam namelijk alweer druk doende de bijdragen van de sprekers op het symposium te redigeren tot een – ongetwijfeld fraaie, maar zeer zeker boeiende – jubileumuitgave. Het wordt echt iets om naar uit zien. Wij zullen dit memorabele gouden jubileumjaar passend en knallend uitluiden!

Drs. Rolf de Winter
Voorzitter

Bestuursmededeling

Op zaterdag 12 november 2016 vindt de jaarvergadering van de Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie plaats. Dit jaar zijn we te gast bij het Museum Militaire Traditie, Van Rijckevorselstraat 2 te Driebergen. Noteert u deze datum alvast in de agenda? Graag tot dan!

Het bestuur

Redactioneel

De zomer van 2016 is in een zucht aan ons voorbijgegaan. Naast alle Olympische sporten die vanuit Rio de Janeiro via de media tot ons kwamen, waren het bestuur en de redactie op volle sterkte bezig met de voorbereidingen voor de viering van ons gouden jubileum. Als u dit redactioneel in oktober leest, dan hoop ik dat we kunnen spreken van een zeer geslaagd jubileumsymposium met een keur aan interessante sprekers. In deze tijd van sociale media waar wij via website, Facebook en Twitter onze kennis meer en meer met elkaar delen, is het ook belangrijk om af en toe bij elkaar te komen en aandachtig te luisteren naar een boeiend betoog. Tegelijkertijd is zo'n samenkomst natuurlijk ook een reünie waar volop gelegenheid is om met elkaar bij te praten. Dit alles in de goede ambiance van het Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen en Museum Bronbeek te Arnhem.

Naast alle jubileumactiviteiten zal men haast vergeten dat het normale redactieleven gewoon doorgaat. Voor u ligt alweer Mars nummer drie. Ook deze keer heeft de redactie haar best gedaan om voor u een gevarieerd en boeiend nummer samen te stellen. Op het moment van schrijven van dit redactioneel, 17 augustus 2016, viert Indonesië zijn 71-jarige onafhankelijkheid. Op deze dag in 1945 las Soekarno de "Proklamasi" voor waarbij het land zich onafhankelijk van Nederland verklaarde. Het werd het begin van een vier jaar durende strijd met de voormalige kolonisator Nederland. In dit nummer hebben wij een artikel van Wouter van Dijk voor u die de acties van het Nederlandse leger op Sumatra in de laatste fase van de strijd in 1948 en 1949 analyseert. Hij buigt zich met name over de vraag in hoeverre er door Nederlandse militairen gebruikt werd gemaakt van buitensporig geweld. Een actueel thema dat herhaaldelijk het nieuws domineert. Het andere artikel waarin aandacht is voor het voormalige Nederlands-Indië, is het tweede en afsluitende deel van Anne Tjepkema's bijdrage over de defensie in Nederlands-Indië in 1916. In de serie "Mars portretteert" in dit nummer aandacht voor oud-bestuurslid Willem Plink. Hij vertelt vrijuit over zijn loopbaan bij Defensie en over zijn passie voor traditiebeleving bij de krijgsmacht. Voorts hebben we Kees Schulten weer kunnen strikken voor een prachtig artikel over een vroege vorm van kunstroof. Op onderhoudende wijze schetst hij het levensverhaal van Paulus Potters meesterwerk "de Stier". Een monumentaal doek dat na de val van de Republiek in 1795 door de Fransen werd meegenomen naar Parijs en pas na de nederlaag van Napoleon in 1815 weer terug werd gevorderd. Hoe verliep deze teruggave en kunnen we hier spreken van een ordinaire kunstroof of een vroege vorm van kunstbeleid? Het artikel van Kees biedt een originele kijk op deze geschiedenis. Verder is er in dit nummer ook aandacht voor het opmerkelijke verleden van een kazerne (nu een NAVO-school) in het Beierse Oberammergau. In een pakkend stuk schetst Bert van den Broeke de geschiedenis van de Von Hötzendorfkazerne die in de Tweede Wereldoorlog een geheime ondergrondse vliegtuigfabriek herbergde. In deze fabriek werd geëxperimenteerd met de bouw van een geavanceerde straaljager: de Me P.1101. Onder begeleiding van Willy Messcherschmitt probeerde een onderzoeksteam in de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog een prototype straaljager te ontwikkelen dat de strijd tegen de Amerikanen in het Duitse voordeel moest beslechten. Het is een artikel dat ik u van harte kan aanbevelen.

Al met al dus weer een onderhoudend nummer. Anders dan u van ons gewend bent, zal er eind dit jaar geen nummer vier verschijnen. Naast de samenkomst in Bronbeek heeft het bestuur en de redactie nog een gouden jubileumcadeau voor u in petto. Alle bijdragen van de sprekers op het symposium zullen aan het einde van dit jaar gebundeld worden in een rijkelijk geïllustreerd jubileumboek. Samen met andere bijdragen en een impressie van de symposiumdag in Arnhem zal dit boek, in plaats van het kerstnummer, eind december bij u op de deurmat vallen. Maar zover is het nog niet. Voor de komende herfstdagen wens ik u met deze Mars alvast veel leesplezier toe!

Drs. Liesbeth Brama
Hoofdredacteur

De Stier van Paulus Potter op reis. Kunstroof of kunstbeheer?

Dr. Kees Schulten

De Stier. Schilderij uit 1647 door Paulus Potter (1625-1654).
Mauritshuis, Den Haag

Paulus Potter (1625-1654) schilderde het monumentale doek (235,5 bij 339 cm) met de stier in een pastoraal landschap in 1647.[1] Het werd in 1749 uit een veiling aangekocht door stadhouder Willem IV en het hing van 1774 tot 1795 in het Schilderijenkabinet van stadhouder Willem V. Dit was gevestigd in een daarvoor gebouwde zaal aan het Buitenhof naast de Gevangenpoort in Den Haag.[2]
Toen in 1794 het Franse leger de Republiek van de Verenigde Nederlanden binnenviel en zich in januari 1795 in de Republiek een omwenteling voltrok, weken de stadhouder en zijn familie op 18 januari uit naar Engeland. In Franse ogen was de stadhouder een privépersoon die, zoals de Franse *émigrés*, naar het buitenland was uitgeweken en daarmee het recht op zijn bezittingen verspeeld had.
De kostbare kunstcollectie met onder meer schilderijen van Rembrandt, Rubens, Van Dijk en Paulus Potter werd voor het grootste deel naar Frankrijk overgebracht. Daar vond de collectie een plaats in Parijs in

[1] Amy Walsh, Edwin Huijsen, Ben Broos, *Paulus Potter, tekeningen en etsen* (Den Haag-Zwolle 1994).

[2] Deze zaal is in 1977 gerestaureerd en opnieuw in gebruik genomen en heet thans Galerij Prins Willem V.

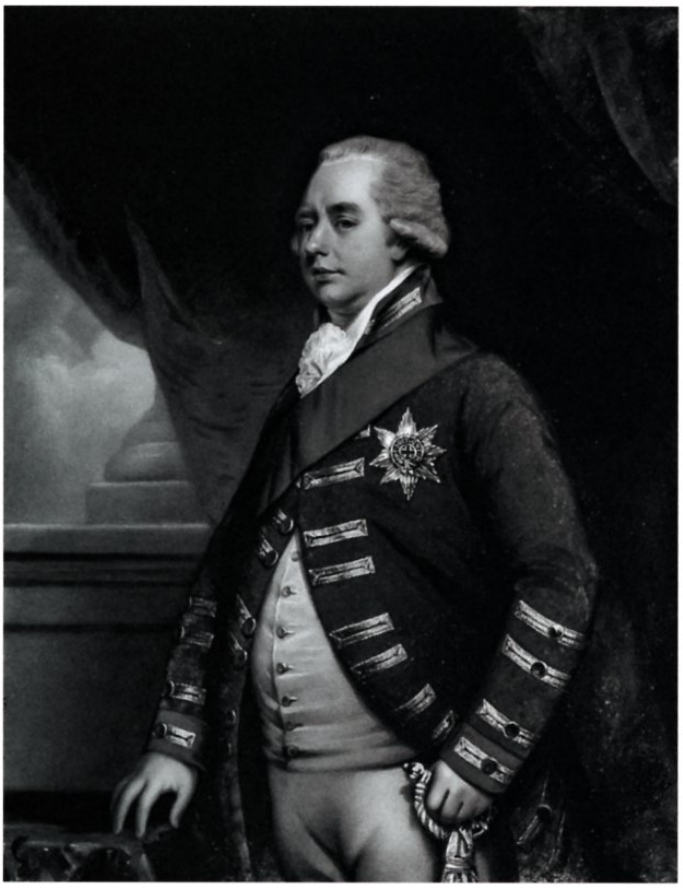

Portret van stadhouder prins Willem V. Enamel op koper. In 1801 gemaakt door Henry Bone (1755-1834) naar een werk van John Hoppner (1758-1810).
Koninklijke collectie

het nieuwe nationale museum, gevestigd in het Louvre. Wat bleef werd in 1800 opgenomen in de Nationale Kunst-Galerij in Huis ten Bosch in Den Haag en werd in 1808 overgebracht naar Amsterdam.
Na de slag bij Waterloo, op18 juni 1815, trokken de legers van Wellington en Blücher naar Parijs en dwongen de Fransen tot het opgeven van de strijd. Toen de wapenstilstand met Frankrijk was getekend, bleven de geallieerde troepen nog enige tijd in de Franse hoofdstad. Dit gaf een aantal militairen de gelegenheid om een bezoek aan het Louvre te brengen.[3]
Een van die bezoekers was de Britse kapitein van de Royal Horse Artillery Alexander Cavalié Mercer, schrijver van het *Journal of the Waterloo Campaign* (Londen 1870). In juli 1815 zag hij daar de Stier van Paulus Potter. Lang zouden de bezoekers van het Louvre niet kunnen genieten van het befaamde dier, want de zegevierende geallieerden dwongen Frankrijk tot teruggave van de kunstwerken die het in de voorgaande periode in verschillende landen had geconfisqueerd. Het ging hierbij om 2.065 schilderijen, 130 beelden, 289 bronzen en 2.619 andere kunstwerken.[4]

Het Franse kunstbeleid in de jaren 1792-1815

De Franse Revolutie, die op 14 juli 1789 uitbrak, maakte een einde aan het ancien régime. In 1792 werd het koninkrijk van Lodewijk XVI omgevormd tot een republiek. Van 21 september 1792 tot 26 oktober 1795 werd het bewind gevoerd door de Franse Nationale Conventie. De Conventie besloot dat in Parijs een groot universeel museum moest komen met de topstukken onder de Europese schilderijen. Dit museum moest als voorbeeld en inspiratiebron dienen voor alle kunstenaars van welk land dan ook. In aanmerking kwamen schilderijen uit Franse kerken en kloosters die door de revolutionairen tot nationaal bezit verklaard waren. Zo ook de collecties van de Franse koning Lodewijk XVI die van zijn troon vervallen was verklaard en in 1793 met de guillotine was onthoofd, en tevens de kunstwerken van de émigrés die Frankrijk hadden verlaten. De vervolgstap naar landen die binnen de Franse invloedsfeer lagen, was maar een kleine. De zogenaamde Oostenrijkse Nederlanden - het huidige België - kregen als eerste daarmee te maken. Zij werden in 1794 door Frankrijk veroverd en vervolgens met Frankrijk verenigd. Hetzelfde gold voor de voormalige prins-bisdommen Luik, Trier, Keulen en Mainz.
De consequentie was dat, zoals in Frankrijk was gebeurd, kerkelijk bezit onteigend werd en naar Parijs

'Het inrukken der Fransche Troupen in de Utregtsche Poort.' Tekening uit 1795 door Jacob Cats (1741-1799).
Collectie Stadsarchief Amsterdam

[3] Het Louvre was een van de koninklijke paleizen in Parijs. In 1792 werd er het centrale museum in gevestigd. Dit kreeg in 1802 de naam van Musée Napoléon. Toen de keizer in 1814 moest aftreden en koning Lodewijk XVIII in zijn plaats kwam, werd de naam veranderd in Musée royal. In dit artikel zal steeds de naam Louvre gebruikt worden.

[4] Adam Zamoyski. *Rites of Peace* (Londen 2007) 513.

Napoleon Bonaparte op de brug van Arcole, 17 november 1796. Schilderij uit 1796 van Antoine-Jean Gros (1771-1835).
Paleis van Versailles

Portret van delegatielid Cornelis Apostool (1762-1844). Kunstenaar en directeur van het Koninklijk Museum, het latere Rijksmuseum. Tekening gemaakt in de periode 1850-1860 naar het geschilderd portret van C.H. Hodges uit 1816.
Collectie Stadsarchief Amsterdam

opgestuurd. Toen er in 1795 een einde kwam aan de Nationale Conventie, zette het uit vijf directeuren bestaande Directoire dit kunstbeleid voort.
Een van die directeuren, Lazare Carnot, gaf in 1796 aan de jonge generaal Bonaparte voor zijn Italiaanse veldtocht de opdracht mee belangrijke kunstwerken in beslag te nemen en naar Parijs op te sturen. In Italië behaalde generaal Bonaparte de ene na de andere overwinning. Hij sloot verdragen en hij liet zijn verslagen tegenstanders betalen voor de kosten van de oorlogvoering. Maar niet alleen dat. Hij eiste ook hun kunstschatten op.
Na het Directoire kwam het Consulaat (1799-1804) van drie consuls met als eerste consul Napoleon Bonaparte, die zich in 1804 zou kronen tot keizer van de Fransen. Aan dit keizerrijk kwam een definitief einde in 1815.
Generaal Bonaparte handelde dus aanvankelijk conform de aanwijzing van Carnot. Eenmaal keizer, brachten Napoleons veldtochten hem roem, en Frankrijk een verdere uitbreiding van het nationale bezit van kunstwerken. Het Louvre stroomde vol met onder andere de kunstcollecties van de hertog van Brunswijk en de landgraaf van Hessen-Kassel.
Inmiddels had zich een verandering op het gebied van het kunstbeleid voltrokken. Uitgangspunt van de revolutionaire ideologie was geweest het vormen van een kosmopolitische verzameling ten dienste van de kunst en het volk. Nu kwam daarbij het zichtbaar maken van de grootsheid van Frankrijk met natuurlijk Napoleon als stralend middelpunt. Als keizer bepaalde deze zelf wat er met de buitgemaakte kunstwerken moest gebeuren. In zijn badkamer in het paleis Saint-Cloud hing het beroemde schilderij van Albrecht Altdorfer (ca. 1480-1538), voorstellende de slag bij Issos in 333 v.Chr. tussen Alexander de Grote en Darius, koning der Perzen. Dit schilderij werd in 1800 door de Fransen uit München meegenomen naar Parijs. Aan zijn echtgenote Joséphine de Beauharnais schonk Napoleon schilderijen uit de verzameling van de landgraaf van Hessen-Kassel. Hier was natuurlijk geen sprake meer van het ideaal dat de Nationale Conventie had voorgestaan.
Voor de ontwikkeling van het Louvre tot toonaangevend museum was Dominique-Vivant Denon (1747-1825) van zeer grote betekenis. In 1802 was hij direc-

teur geworden van het Louvre dat toen het centrale Musée Napoléon in Parijs was. Met hart en ziel had hij zich ingezet voor de uitbreiding van de collectie die van wereldklasse moest zijn. Als voornaamste adviseur voor kunstzaken van de keizer, kreeg hij daarvoor alle kansen. De inmiddels befaamde collectie van het Louvre werd zijn levenswerk.

Het "bevrijde" Nederland in 1795

De patriotten in 1795 zullen met vreugde en dankbaarheid jegens de Fransen gezien hebben hoe er ook in Nederland een einde kwam aan het ancien régime en hoe het uithangen van Oranjewimpels vervangen werd door het planten van vrijheidsbomen. De Bataafse Republiek kwam tot stand en sloot op 16 mei 1795 met Frankrijk een 'aanvallend en verwerend verbond'. In dit Haags Verdrag werd ook afgesproken dat de Bataafse Republiek de onroerende goederen van het Huis van Oranje in bezit kreeg.
Dat laatste betekende dat Frankrijk mocht beslissen over het lot van de kunstcollectie van de verdreven stadhouder. Zoals hierboven vermeld had de Franse regering besloten de collectie in het Louvre op te nemen. Op 19 mei werd begonnen met het inpakken van de schilderijen. Voor de grote formaten zoals de Stier van Potter had dit tot gevolg dat zij uit de lijst werden genomen en opgerold. De afvoer naar Parijs nam een aanvang op 7 juni.[5]

De eerste vrede van Parijs

In 1814 werd Napoleon verslagen en gedwongen naar Elba te gaan. In het vredesverdrag van 30 mei 1814 tussen de grote mogendheden en Frankrijk werd met geen woord gerept over de kunstwerken die dat land zich verworven had ten koste van zijn tegenstanders. De reden was dat de geallieerde mogendheden zo min mogelijk problemen wilden hebben met de voormalige tegenstander. Op papier beschouwden zij de persoon van Napoleon als de veroorzaker van zoveel ellende en niet Frankrijk als natie. Het ging erom de gevoelens van de Fransen te sparen en de nieuwe Franse koning Lodewijk XVIII niet op te zadelen met het eventuele verlies van al die kunstschatten door die aan de oorspronkelijke eigenaars te moeten teruggeven. Van dit politieke opportunisme profiteerde de sluwe diplomaat Charles-Maurice de Talleyrand die als Frans vertegenwoordiger aan de onderhandelingstafel een belangrijk aandeel had in de totstandkoming van de zeer gunstige vredesvoorwaarden. Desondanks werden door diverse gedupeerden pogingen ondernomen hun bezittingen alsnog terug te krijgen. De stad Antwerpen stuurde in mei 1814 een schrijven aan koning Lodewijk XVIII met het verzoek tot teruggave van de schilderijen uit kerkelijk bezit die in 1794 naar Frankrijk waren overgebracht. De koning reageerde niet op dit verzoek.[6]
Ook Pruisen zat op het vinkentouw. Het stuurde de predikant Jean Henry naar Parijs om de teruggave te regelen van de schilderijen die Napoleon in 1806-1807 in Duitsland in beslag had genomen en naar Parijs had laten overbrengen.[7]
Op 8 mei 1814 besloot Lodewijk XVIII alsnog tot het teruggeven van schilderijen aan Pruisen. Het betrof wel kunstwerken die niet in het Louvre geëxposeerd waren. Ook Brunswijk kwam weer in het bezit van een aantal kunstwerken, maar restitutie op grote schaal vond niet plaats. Op 4 juni 1814 liet Lodewijk XVIII aan zijn volk weten dat kunstwerken en boeken die in het verleden naar Frankrijk waren overgebracht voortaan in Frans bezit zouden blijven.[8]

De teruggave van de kunstwerken in 1815

In 1814 waren de mogendheden dus om pragmatische redenen lankmoedig met de Franse gevoelens omgegaan, maar na de terugkeer van Napoleon en diens ondergang in de slag bij Waterloo op 18 juni 1815 stond iedereen op scherp. Met name de Pruisen onder veldmaarschalk Blücher namen het heft in eigen hand.
Blücher liet zich vooral leiden door de revanchegedachten. Hij herinnerde eraan hoe Pruisen onder het Franse geweld geleden had. Zijn streven was Napoleon gevangennemen en hem voor de krijgsraad brengen. Toen de geallieerden in 1815 Parijs binnentrokken, was hij vast van plan om onder meer de Pont d'Iéna (Jenabrug) als vergelding op te blazen. De naam herinnerde immers aan de slag bij Jena, waar in

[5] Th. H. Lunsingh Scheurleur, 'De stadhouderlijke verzamelingen', in: *150 jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek, Koninklijk Penningkabinet* ('s-Gravenhage 1967) 32. Na de terugkeer in Nederland in 1815 moesten nieuwe lijsten worden vervaardigd. Dit gebeurde onder verantwoordelijkheid van Johan Steengracht van Oostcapelle (1782-1846), in 1816 directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, en van de historieschilder Jan Willem Pieneman (1779-1853). Zie Roeland van Eijnden en Adriaan van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst sedert de helft der XVIII Eeuw* (Haarlem 1820) III, 473.

[6] Martinus Stuart, *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden, Het Jaar 1815*. Tweede Stuk (Amsterdam 1819) 307-325.

[7] Jean Henry, *Journal d'un voyage à Paris en 1814* (Parijs 2001).

[8] Charles Saunier, *Les conquêtes artistiques de la Révolution et de l'Empire. Reprises et abandons des Alliés en 1815, leurs conséquences sur les musées d'Europe* (Parijs 1902) 85.

'Zegepraal der wapenen', gravure van Adriaan Gerrit van Prooijen naar een tekening van Jan Joseph Verellen (1821). Het is een allegorische afbeelding van de terugkeer in 1815 in Antwerpen van kunstwerken die de Fransen in 1794 in beslag hadden genomen. In de wolk staat de prins van Oranje, de held van Waterloo, geflankeerd door Blücher en Wellington.
Rijksmuseum, Amsterdam

1806 Napoleon de Pruisen verpletterend had verslagen. Kortom, Frankrijk zou een zware rekening moeten betalen.
Van de hertog van Wellington werd het uiterste gevraagd van zijn kwaliteiten als staatsman en diplomaat om de wraaklustige Pruisische veldmaarschalk in toom te houden. Maar anders dan in 1814 kon hij niet verhinderen dat de Pruisen de door Napoleon in beslag genomen goederen terugeisten. Zij drongen het Louvre binnen en haalden schilderijen afkomstig uit Duits bezit van de muren.[9] Dat zette de toon voor anderen. De Parijse bevolking was geschokt door deze 'plundering' van het Louvre. Er werd zelfs verteld dat Wellington, in het museum op een ladder staande, de schilderijen losmaakte en ze aan de Pruisen doorgaf![10] Talleyrand, in die tijd eerste minister en tevens minister van Buitenlandse Zaken, was not amused, want volgens hem was Frankrijk op rechtmatige wijze via verdragen in het bezit van de schilderijen gekomen en was er in het vredesverdrag van 1814 geen sprake geweest van teruggave van de kunstwerken.

Frans gespartel

Anders dan in 1814 waren Nederland en België sinds 16 maart 1815 verenigd in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. Ook het nieuwe koninkrijk wilde zijn aan Frankrijk verloren bezittingen terughalen. Wat

[9] Jacques-Olivier Boudon, *Napoléon et la dernière campagne. Les Cent-Jours. 1815* (Parijs 2015) 301-302.

[10] Jean-Claude Berchet, *Mémoires de la Comtesse de Boigne* (Parijs 1971) 348.

kunstwerken betreft ging het onder meer om schilderijen uit de Zuidelijke Nederlanden (België) die voornamelijk in kerkelijk bezit waren geweest, en uit de Noordelijke Nederlanden (het huidige Nederland), die hadden toebehoord aan stadhouder Willem V.

Voor de Zuidelijke Nederlanden was graaf Charles-Joseph d'Ursel (1777-1860) als commissaris-generaal van Binnenlandse Zaken de hoogst verantwoordelijke voor repatriëring. De Zuid-Nederlandse delegatie stond onder leiding van commissaris Joseph Denis Odevaere die ondersteund werd door Balthazar Paul Ommeganck, Charles J. Stier d'Aertselaer, Petrus Johannes Van Regemorter en Johannes J. Van Hal.[11] Koning Willem I benoemde op 5 augustus 1815 Cornelis Apostool tot commissaris van de Noord-Nederlandse delegatie. Op 26 augustus arriveerde hij in Parijs. Deze Noord-Nederlander was een man met diplomatieke ervaring. Ook was hij de eerste directeur in 1808 van het door koning Lodewijk Napoleon opgerichte Koninklijke Museum in Amsterdam, het latere Rijksmuseum. Hij werd bijgestaan door Joachim Sandra als secretaris en door de portretschilder Charles Howard Hodges (1780-1830), Pieter Gerardus van Os (1776-1839), de Amsterdamse graveur en kunstkenner Christiaan Josi (1768-1828), Wijnand Koopman (1760-1842), kolonel Maximiliaan Jacob de Man (1765-1838) en de Leidse hoogleraar Sebald Justinus Brugmans (1763-1819).[12]

Koopman, bevriend met Apostool, werd voor zijn verdiensten in 1816 benoemd tot lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten.

Kolonel De Man had op 6 juli de opdracht gekregen om in Parijs uit te zoeken in welke ministeries zich nog kaarten, plattegronden en andere archiefstukken bevonden die de Fransen in het verleden uit Nederland hadden meegenomen.

Brugmans, inspecteur-generaal van de militaire Nederlandse Geneeskundige Dienst, zorgde voor de afvoer van het voormalige kabinet van natuurlijke historie en zeldzaamheden van stadhouder Willem V voor zover hij die had weten op te sporen. Deze collectie werd op 6 november 1815 door koning Willem I aan de Leidse Universiteit geschonken. Het werd per binnenschip van Parijs naar Rouen vervoerd en vandaar met een zeeschip naar Rotterdam. Voor het traject Rotterdam-Leiden werden wagens ingezet. Het eerste transport arriveerde in Leiden op 13 december en het tweede op 15 december 1815.[13]

Toen in juli 1815 de geallieerde legers Parijs waren binnengetrokken, was de prins van Oranje voldoende hersteld van zijn verwonding, opgelopen in de slag bij Waterloo, om naar de Franse hoofdstad te gaan. Hij arriveerde daar op 16 juli 1815. De jonge held, met zijn arm in een mitella, genoot van alle belangstelling die hij ontving. Maar hij moest zich ook bezighouden met het familiebezit dat de Fransen in 1795 in beslag hadden genomen. Op 25 juli had hij een brief van zijn vader ontvangen met het verzoek om de kunstvoorwerpen van de stadhouderlijke collecties op te eisen. Zonodig zou hij een beroep op Wellington moeten doen om de teruggave mogelijk te maken.[14]

De prins bezocht het Louvre en bracht bij Denon, directeur van het museum de kwestie ter sprake, maar dit leidde tot niets.[15] Zoals Denon het zag, waren de schilderijen uit België en uit de collectie van de stadhouder nog vóór het optreden van Napoleon in Frans bezit gekomen.[16] Het Belgische deel was kerkelijk bezit geweest, en toen het land door Frankrijk was geannexeerd, was daar de Franse wetgeving van kracht geworden. Door het Franse ingrijpen was schade aan de kunstwerken door verwaarlozing voorkomen. Bovendien had de toenmalige landsheer keizer Joseph II van Oostenrijk al eerder een aantal werken naar Wenen laten brengen. En, zo merkte Denon op, had Frankrijk veel geïnvesteerd in de verbetering van de haven van Antwerpen.[17] Compensatie was dus volkomen terecht.

De kunstcollectie van de stadhouder was, volgens Denon, door een bepaling van het verdrag van Den Haag in het bezit van Frankrijk gekomen. Wilde Nederland per se de schilderijen terug, dan moest een regeling worden getroffen over de kunst van het Nederlandse nationale museum, verworven door koning Lodewijk Napoleon tijdens zijn koningschap (1806-1810) en tijdens de jaren 1810-1813 toen Nederland opgenomen was in het Franse keizerrijk!

De teruggave van de schilderijen uit Den Haag en uit België, zo schreef Denon in zijn brief van 5 september 1815 aan Jules de Chardeboeuf, graaf van Pradel (1779-1857), zou de nekslag voor het museum zijn.[18] Zoals

[11] Zie Michèle Van Kalck, *De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België* (Brussel 2003) I, 82-85.

[12] F. de Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd*. Derde Deel, IIde Stuk (Schiedam 1904) 995, Stuart 319.

[13] L.B. Holthuis, *1820-1958. Rijksmuseum van Natuurlijke Historie* (Leiden 1995) 17.

[14] Johanna W.A. Naber, *Correspondentie van de Stadhouderlijke Familie. 1777-1820* ('s-Gravenhage 1936) V, 275.

[15] Jeroen van Zanten, *Koning Willem II 1792-1849* (Amsterdam 2013) 238.

[16] Marie-Anne Dupuy, Isabelle le Masne de Chermont, Elaine Williamson, *Vivant Denon, directeur des musées sous le Consulat de l'Empire. Correspondance (1802-1815)* (Parijs 1999) II, 1181-1182.

[17] Denon, *Correspondance*, 1181.

[18] Ibidem, 1188.

zou blijken, was het gespartel van Denon niet opgewassen tegen de druk van de overwinnaars.

De terugkeer naar Nederland van de Stier van Paulus Potter

Van groter belang voor het verloop van de onderhandelingen dan de prins van Oranje was luitenant-generaal Robert Fagel, Nederlands gevolmachtigd minister aan het hof van Lodewijk XVIII. Op 2 september 1815 liet hij aan Denon per brief weten dat Cornelis Apostool namens koning Willem I naar het Louvre zou komen om de kunstwerken van de stadhouderlijke collecties op te halen.[19]
Denon reageerde onmiddellijk met de mededeling dat hij van hogerhand geen toestemming had ontvangen om de kunstwerken af te staan. Hij kon dus onmogelijk meewerken aan de teruggave.
Op 15 september liet Denon aan Talleyrand weten dat door het teruggeven van de schilderijen uit België en Nederland het Louvre niet meer zou beschikken over een reeks van schilderijen die toonaangevend waren op het gebied van kleurentoepassing.[20]
Robert Fagel zocht vervolgens contact met Talleyrand, overigens zonder toezeggingen te krijgen. Ten slotte riep hij de bemiddeling in van Wellington. Ook deze lukte het niet om Talleyrand ertoe te brengen de teruggave mogelijk te maken. Dat bracht Wellington ertoe om Talleyrand op 16 september 1815 voor het blok te zetten: die avond instemmen met de teruggave, of Wellington zou de volgende dag zo nodig met militaire ondersteuning de schilderijen uit het Louvre halen. Talleyrand gaf geen krimp en liet niets van zich horen. Wellington nam toen contact op met de Pruisische generaal-majoor Friedrich Carl Ferdinand von Müffling, die gouverneur van Parijs was, met de vraag of hij zelf militairen moest inzetten. De gouverneur liet hem weten dat in het Louvre nog een Pruisisch wachtdetachement aanwezig was, de inzet van Britse militairen was dus niet nodig. Wellington drukte door en stuurde de Britse luitenant-kolonel John Fremantle naar de Nederlandse commissie om aan iedereen duidelijk te maken dat tot actie zou worden overgegaan. Fremantle, die tijdens de slag bij Waterloo stafofficier bij Wellington was geweest, begeleidde op 19 september de Nederlands-Belgische commissarissen naar het museum. Zij kwamen niet alleen voor de schilderijen, maar moesten daarna ook op jacht naar voorwerpen uit de voormalige stadhouderlijke collecties die in de Parijse Koninklijke Bibliotheek en in de Jardin des Plantes terecht waren gekomen.[21]
Toen het gezelschap op 19 september om 06.00 uur bij de ingang van het Louvre verscheen om de schilderijen weg te halen, moest de eerste hindernis genomen worden.[22] Het museumpersoneel had namelijk de lange ladders verstopt waardoor het afhalen van de schilderijen niet mogelijk was.
Eerst na het vinden van vervangende ladders kon de commissie aan de slag gaan. Eind september was de klus geklaard. De Belgen hadden 92 schilderijen bijeengebracht, maar waren er niet ingeslaagd 60 andere terug te vinden.[23] Voor de Nederlanders stond de teller op 110 schilderijen.[24] Bovendien werden duizenden tekeningen en prenten teruggevonden.
De opgehaalde schilderijen werden naar het hoofdkwartier van de prins van Oranje gebracht.[25] Dit bevond zich in Parijs in de verlaten residentie van kardinaal Joseph Fesch, oom van Napoleon.[26]
De kwartiermeester-generaal van de Nederlandse troepen generaal-majoor Jean-Victor de Constant Rebecque regelde het bewakingsescorte dat tijdens de tocht naar de Nederlanden het transport moest beschermen. De teruggevonden kunst en voorwerpen werden in twee konvooien naar de Nederlanden overgebracht. De begeleidende escortes bestonden uit personeel van de Haagse compagnie vrijwillige jagers te paard onder bevel van kapitein Jorissen[27], het bataljon Nationale Militie 4 onder bevel van luitenant-kolonel R. van Heeckeren van Molencate en vijftig huzaren.

[19] Ibidem, 1187-1195.

[20] Ibidem, 1190-1191.

[21] John Gurwood, *Dispatches of Field Marshal the Duke of Wellington* (Londen 1838) 635,639,640,642.

[22] Henry Houssaye, *1815. La Seconde Abdication-La Terreur Blanche* (Parijs 1906) 540.

[23] Van Kalck, *Koninklijke Musea*, 83.

[24] De Bas, *Prins Frederik*, 997.

[25] Ibidem 996.

[26] Dit paleis lag in de rue du Mont-Blanc, nu op nr. 68 rue de la Chaussée d'Antin.

[27] Bij de vrijwillige jagers te paard dienden onder meer Daniel Theodor Gevers van Endegeest (1793-1877) en Gerard Wouter Vermey Mejan (1796-1850). De compagnie was op 6 juli uit Den Haag naar Parijs vertrokken.

[28] Nationaal Archief Den Haag 2.13.1401, nr. 8: brief van 9 october 1815 van luitenant-kolonel Jan Josias Westenberg aan De Constant Rebecque, en *Nederlandsche Staats-Courant* 23 oktober 1815.

Portret van Louvre-directeur Vivant Denon (1747-1825). Schilderij uit 1808 door Robert Lefèvre (1755-1830).
Paleis van Versailles

Het eerste konvooi van zeven wagens, beladen met kunstwerken uit de collectie van de voormalige stadhouder, passeerde op 9 oktober Peronne en op 19 oktober Brussel.[28] Het tweede konvooi van zes wagens en vier karren was op 16 november in Mons.[29] Het vervoerde de 92 kunstwerken die in 1794 uit België naar Parijs waren gebracht.[30] Deze schilderijen waren destijds afkomstig uit Antwerpen, Aalst, Brugge, Brussel, Dixmuide, Kortrijk, Leuven, Luik, Mechelen, Maaseik, Dendermonde en Doornik.[31]
Op 18 november in Brussel aangekomen[32] werd dit konvooi, onder grote publieke belangstelling, verwelkomd door de burgemeester Joseph van der Linden d'Hoogvoorst. Daarna werden de schilderijen naar de rechthebbende Belgische steden overgebracht, hetgeen een reeks van luisterrijke ontvangsten opleverde. De zeven voertuigen, beladen met de eigendommen van stadhouder Willem V, waren al eerder doorgereden naar Antwerpen om vervolgens per schip verder te gaan.[33] Vanaf Rotterdam ging het vervoer per wagen.
Op 20 november arriveerden de 110 schilderijen in Den Haag, waar de ontvangst groots was.[34] De traditionele gedichten logen er niet om, zoals blijkt uit de verzen van een kapitein van de Haagse schutterij:

Welkom! Welkom zegeteek'nen
Van regtvaardigheid en moed.
Fier gevoel en vreugde-vonken
Tintelen door 't Nederlandsch bloed.
Van een wreede ballingschap
Keert terug, in al de regten
Van uw oude burgerschap.[35]

De zeven voeruigen, elk getrokken door vier paarden, werden met veel militair vertoon, de stad binnengevoerd met als hoogste militaire autoriteiten generaal-majoor Otto van Well, gouverneur van de residentie en luitenant-kolonel Willem van Heijnsbergen, commandant van de Haagse schutterij[36]. Het militaire escorte bestond uit detachementen, huzaren, artillerie en Nationale Militie, alsmede troepen van de Delftse en Haagse schutterij met hun muziekkorps. Tijdens de tocht speelde het carillon van de Grote Kerk het "Wilhelmus" en het "God save Great George the King".
Dat God de loop der dingen bepaalde stond voor de tijdgenoten vast, zoals blijkt uit het bericht in de *Nederlandsche Staats-Courant* van 21 november 1815, waarin het feest van 20 november aldus werd vermeld: 'Deze dag was een dier onvergetelijke dagen, welke ons en het nageslacht stof tot erkentenis aan den begunstigen Beschikker onze lotgevallen bieden, en die ons de jaren van overheersching doen vergeten: heden kwam alhier het kabinet van schilderijen terug.'
Enkele dagen later bewonderden koning Willem I en de prins van Oranje, inmiddels gezond en wel in Ne-

[29] Nationaal Archief Den Haag 2151401 nr. 8: brief van generaal-majoor Gijsbertus Marinus Cort Heyligers aan De Constant Rebecque van16 november 1815.

[30] Voor een opgave zie de *Nederlandsche Staats-Courant* van 30 november 1815 waar een overzicht staat van de teruggegeven schilderijen. Zie ook Guillaume-Joseph-Charles Piot, *Rapport à Mr. Le ministre de l'Intérieur sur les tableaux enlevés à la Belgique en 1794 et restitués en 1815* (Brussel 1883)

[31] Theo Fleischman en Winand Aerts, *Bruxelles pendant la bataille de Waterloo* (Brussel 1956) 227.

[32] N. Vels Heijn, *Waterloo. Glorie zonder helden* (Amsterdam1990) 143.

[33] Stuart 321.

[34] *Nederlandsche Staats-Courant* van 21 november 1815; *'s Gravenhaagsche Courant* van 22 november 1815.

[35] *s' Gravenhaagsche Courant* van 24 november 1815.

[36] Heijnsbergen had zich in 1813 bijzonder onderscheiden. Zijn naam staat vermeld op het nationaal monument op Plein 1813 in Den Haag. Zie: Kees Schulten, *Plein 1813. Het Nationaal Monument in Den Haag* (Den Haag 2013).

derland teruggekeerd, de schilderijen van stadhouder Willem V.
Aanvankelijk werden de schilderijen weer ondergebracht in de Galerij aan het Buitenhof naast de Gevangenpoort, maar in 1821 vonden zij een definitieve plaats in het Mauritshuis. Zo ook de beroemde Stier van Potter, inmiddels in eigendom afgestaan aan de Nederlandse staat.

Slotopmerkingen

De Stier van Potter was terug in Nederland. Ook schilderijen van Rembrandt, Rubens, Van Dijk en andere zeventiende-eeuwse meesters en tal van kunstvoorwerpen, kostbare boeken en oude manuscripten waren weer Nederlands bezit. De verzameling van gouden en zilveren wapens, van oude kaarten, en delen van de natuurhistorische verzameling waren in Frankrijk achtergebleven. Ook niet alle schilderijen waren teruggevonden. De oorzaak was dat een gedeelte van de kunstwerken verspreid was over Franse musea buiten Parijs.
Er volgde nog een periode van getouwtrek, maar op 18 maart 1818 deed de Nederlandse gezant in Parijs het voorstel om de teruggaveprocedures te beëindigen.[37] Dit werd aangenomen.
Rest de vraag: was er sprake van kunstroof toen de kunstcollectie van de stadhouder naar Parijs werd overgebracht of niet? Napoleon zelf was niet betrokken bij de inbeslagneming van de kunstcollectie van stadhouder Willem V in 1795. In de collectieve herinnering is dit wel het geval zoals blijkt uit het door G. van Jaarsveld geschreven pamflet uit 1815:
'Welkoomsch-lied aan de Haagsche Vrijwilligers By hun terugkomst uit Frankryk, medebrengende de door Napoleon Buonaparte geroofde Kunst en Schilder-Stukken uit het Kabinet van...onze geliefde Koning.'[38] Ook voor Frits Duparc, die in 1995 directeur van het Mauritshuis was, ging het om kunstroof door Napoleon: 'Van de door Napoleon geroofde kunstschatten trok vooral De stier van Paulus Potter de aandacht.'[39]
In het boek *Waterloo. 200 jaar strijd* schrijven de auteurs over "de door de Fransen geroofde galerij" van stadhouder Willem V.[40]
Dezelfde bewering treft men aan in Antoon van de Sande, *Prins Frederik der Nederlanden 1797-1881. Gentleman naast de troon*.[41]
Afgaande op deze constateringen was de Stier van Potter dus het slachtoffer van een roversbende. Iets dergelijks overkwam trouwens ook het zusje van de bekende stier. Paulus Potter had namelijk in 1849 ook een schilderij gemaakt van de Pissende Koe op een boerenerf.[42] Sommigen denken dat het bestemd was voor Amalia van Solms, echtgenote van stadhouder Frederik Hendrik, maar dat deze dit kunstwerk te vulgair vond.
Hoe het ook zij, dit doek werd in 1750 opgenomen in de schilderijencollectie van landgraaf Willem VIII van Hessen-Kassel (1682-1760). Na de slag bij Jena in 1806 nam Napoleon de collectie van landgraaf Wilhem IX van Hessen-Kassel (1743-1821) in beslag en liet deze naar Parijs overbrengen. Keizerin Joséphine de Beauharnais kreeg de Pissende Koe voor haar slot Malmaison bij Parijs. Daar zal tsaar Alexander dit schilderij gezien hebben tijdens zijn verblijf in Parijs (31 maart-3 juni 1814). Hij bezocht namelijk meerdere malen Joséphine in Malmaison. De ex-vrouw van Napoleon had op de tsaar een grote indruk gemaakt. Na haar dood op 29 mei 1814 werd het schilderij in 1815 door haar erfgenamen Eugène en Hortense de Beauharnais verkocht aan tsaar Alexander I.[43] Toen de landgraaf van Hessen-Kassel in 1815 probeerde het geroofde schilderij terug te krijgen, kreeg hij bij de tsaar nul op het rekest met als gevolg dat het nog steeds in de Hermitage in Sint-Petersburg hangt.
De verontwaardiging aan Franse zijde over de afgedwongen teruggave was groot. Valt dit te rechtvaardigen? Een probleem is het woord "roofkunst". Dit laat weinig nuanceringen toe en heeft een emotionele lading. Wanneer men het woord roofkunst aanhoudt, wat dan te doen met de verantwoordelijke regeringsleiders van de Bataafse Republiek? Waren zij medeplichtig aan de beroving van stadhouder Willem V? En wat te denken van tsaar Alexander? Hij moet geweten hebben dat de Pissende Koe uit de collectie van de landgraaf van Hessen-Kassel was gekomen! Was hij daarom medeschuldig aan de roof door teruggave te weigeren?

[37] Saunier, *Les conquêtes artistiques*, 129.

[38] W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-Verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* ('s-Gravenhage 1890-1920) nr 24194.

[39] Walsh e.a., *Paulus Potter*, 6.

[40] Jurriën de Jong, Ben Schoenmaker, Jeroen van Zanten, *Waterloo. 200 jaar strijd* (Amsterdam 2015) 208.

[41] Antoon van de Sande, *Prins Frederik der Nederlanden* 1797-1881 (Nijmegen 2015) 102.

[42] Walsh, *Paulus Potter*, 99-101.

[43] Bénédicte Savoy, *Kunstraub. Napoleons Konfiszierungen in Deutschland und die Europäischen Folgen* (Wenen-Keulen-Weimar 2011) 282. Volgens Thierry Lentz verkocht Joséphine het schilderij aan Alexander. Zie: Thierry Lentz, *Nouvelle Histoire du Premier Empire. III. La France et l'Europe de Napoléon. 1804-1814* (Parijs 2007) 768.

Het oorlogsverleden van de NAVO-school Oberammergau

A.J. van den Broeke, luitenant-kolonel b.d. Koninklijke Luchtmacht

Amerikaanse militairen bij een buitgemaakte Me P.1101-straaljager te Oberammergau. Een exacte datum is niet bekend, waarschijnlijk omstreeks 29 april 1945.
Wikemedia commons

Aan de voet van de Beierse Alpen, nabij Garmisch-Partenkirchen ligt de NAVO-school Oberammergau. Het is een opvallend gebouwencomplex omgeven door een bijna cyclopische muur van zware rotsblokken. Veel officieren van de krijgsmacht hebben hier tijdens hun militaire loopbaan diverse cursussen gevolgd, waardoor het complex ongetwijfeld bekendheid geniet. In de laatste dagen van de Tweede Wereldoorlog speelde dit kazernecomplex echter een opvallende rol in de jacht op Duitse wetenschappers en hun kennis van diverse wapensystemen. Dit artikel gaat in op dit oorlogsverleden van Oberammergau.

Ondergrondse vliegtuigfabriek

In 1935 begon de bouw van de toenmalige Hötzendorfkazerne en de twintig opvallende kazernegebouwen die er nu nog bijna allemaal staan. Gedurende de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog was de kazerne in gebruik bij het Duitse leger, maar in 1943 kwam daar een drastische verandering in. Door de intensieve geallieerde bombardementen op Duitsland werd de Duitse vliegtuigproductie aanzienlijk verstoord en ook het onderzoek naar nieuwe wapens ondervond steeds meer vertragingen. De ontwikkeling van nieuwe wapens en technieken verdiende volgens de Duitse legerleiding alle prioriteit, reden waarom werd besloten om grote ondergrondse vliegtuigfabrieken en onderzoekscentra te construeren. De wapenonderzoekscentra zouden, eenmaal overgebracht naar afgelegen gebieden, het onderzoek naar de ontwikkeling van de nieuwste wapentechnologieën ongestoord kunnen voortzetten. De ondergrondse fabrieken zouden voorts de vliegtuigproductie garanderen. Naast de V1 en V2, een

Het klooster te Ettal in Beieren waar de microfilmdocumenten over de Me P.1101-straaljager werden verborgen.
Wikimedia commons

voor die tijd geavanceerd type raket, kan de Messerschmitt 262-straaljager (Me 262) ook als een van de zogenaamde *Vergeltungswaffen* worden gezien. Productie van en verbeteringen aan deze straaljager kregen daarom de hoogste prioriteit van de politieke en militaire leiding. De Ontwerp- en Onderzoeksafdelingen van Messerschmitt AG werden om die reden in 1943 verplaatst van het kwetsbare Augsburg naar de afgelegen Hötzendorfkazerne in Oberammergau. Gezien het grote belang van het Me 262-onderzoekswerk werd besloten een groot ondergronds complex aan te leggen bij de kazerne. Onder de codenaam Cerusit werd door 500 dwangarbeiders in de wand aan de voet van de Laberberg naast de kazerne een enorm tunnelcomplex van 150 bij 90 meter aangelegd. In dit complex werden testfaciliteiten, werkplaatsen, opbergruimtes voor documenten en beschermplaatsen tegen mogelijk te verwachten luchtaanvallen voor de 2.200 medewerkers gebouwd. Tussen de kazerne en het tunnelcomplex werd een smalspoorbaantje aangelegd voor de aanvoer van de nodige materialen.

Een geavanceerde straaljager: de Me P.1101

Aan de oostzijde van de Laberberg (richting Garmisch-Partenkirchen) werd tussen Oberau en Eschenloh onder codenaam Ente een tunnelcomplex geconstrueerd. Dit was aanvankelijk een logistieke basis, maar al snel werd begonnen met de productie van onderdelen voor de Me 262-straaljager. Ook nabij het kasteel Linderhof, gelegen in het Ammerdal ten westen van Oberammergau, werd een militair onderzoekscentrum ondergebracht. Hier werd onder andere het Enzian-luchtafweerraketsysteem ontwikkeld. Na doelopsporing via de radar of visueel werd de raket door een operator met behulp van radiosignalen richting het doel gestuurd. De raket kon een hoogte van 15.000 meter bereiken en had voor doelopsporing een infraroodzoeker in de neus. Alhoewel de testen succesvol verliepen werd dit raketsysteem niet meer operationeel ingezet. Het wetenschappelijk team in de Hötzendorfkazerne, onder leiding van professor Willy Messerschmitt, richtte zich echter op het verbeteren van de Me 262-straaljager en de ontwikkeling van de Me P.1101, een onderscheppingsjager met straalaandrijving. Dit straaljagerontwerp van ingenieur Hans Hornung was revolutionair vanwege de allereerste toepassing van de pijlvleugel, de hoge snelheid, zware bewapening en een drukcabine. Vanwege de verslechterende oorlogssituatie gaf Himmler op 15 december 1944 opdracht om alle vliegtuigproductiecapaciteiten te richten op de bouw van Me 262-straaljagers. Het complex in Oberammergau moest stoppen met onderzoek en worden omgebouwd tot een ondergrondse Me 262-vliegtuigfabriek. Dit nam veel tijd in beslag. Gezien de snelle geallieerde opmars werd uiteindelijk besloten geen Me 262-straaljagers te produceren in de ondergrondse fabriek. In het diepste geheim ging het Messerschmitt-ontwerpteam door met de ontwikkeling van de Me P.1101-straaljager. Er werd een prototype gebouwd in de Hötzendorfkazerne in het nog steeds bestaande gebouw 615.

Wernher von Braun

Begin 1945 arriveerde Wernher von Braun in Oberammergau, de "vader" van de V2-raket. Vanwege de opmars van het Russische leger werden Von Braun en zijn 500 wetenschappers, technici en al hun documenten van de ondergrondse raketfabrieken in het Harzgebergte in allerijl overgebracht naar Oberammergau. Zij werden daar streng bewaakt door SS-bewakers, want de SS-top wilde mogelijk het gezelschap geleerden als wisselgeld gebruiken bij een eventuele Duitse overgave. Vanwege de vermeende kwetsbaarheid bij luchtaanvallen verkreeg het gezelschap na het nodige aandringen bij de SS-bewakingseenheid een relatief grote vrijheid en mocht het zich verspreiden tot zeer diep in het Ammerdal. Lang heeft het gezelschap niet kunnen vertoeven in de bergen van het Ammerdal. In het voorjaar van 1945 verliep de opmars van het geallieerde leger vrij vlot in Duitsland. Von Braun en zijn team wilden zich overgeven aan de geallieerden en vroegen Magnus, de broer van Wernher von Braun, dit te regelen. Magnus, die goed Engels sprak, ging op de fiets op zoek naar de vanuit het westen oprukkende Amerikanen. Na de overgave van Von Braun en zijn gezelschap in Reutte (ten westen van Oberammergau) wilden de Amerikanen aanvankelijk niet geloven dat zij een vette vis aan

Wernher von Braun (met arm in het gips) bij zijn overgave op 3 mei 1945 aan de Amerikanen in Reutte.
Wikimedia commons

de haak hadden. Maar na ondervragingen door Technical Intelligence-teams bleek al snel hoe buitengewoon "deze vis" was. Onder de naam operatie-Paperclip werden de Duitse wetenschappers overgebracht naar de Verenigde Staten, waar ze werden ingezet voor het ontwikkelen van ballistische raketten. Willy Messerschmitt werd in Oberammergau gearresteerd en na een proces tot drie jaar gevangenisstraf veroordeeld vanwege zijn betrokkenheid bij de inzet van de dwangarbeiders.

In Amerikaanse handen

Opvallend is dat de geallieerden niet op de hoogte waren van de activiteiten op het kazernecomplex bij Oberammergau, want luchtaanvallen op dit lucratieve doel zijn niet uitgevoerd. Zoals hierboven opgemerkt naderden de geallieerde eenheden (onderdelen van het 7e Amerikaanse leger) in april 1945 snel Oberammergau. Het P.1101-prototype werd gedeeltelijk vernield en alle microfilmdocumenten over dit vliegtuig werden op diverse plaatsen rond Oberammergau verborgen, zoals in het klooster in Ettal. Op 29 april 1945 nam het Amerikaanse leger Oberammergau in. Toen werd pas het Hötzendorfcomplex en de ondergrondse fabriek ontdekt. Naast de P.1101 werden in het huidige gebouw 607 ook diverse experimentele vliegtuigen gevonden. De rond Oberammergau verborgen documenten werden niet ontdekt door de Amerikanen. De microfilms in Ettal werden echter wel opgemerkt door speciale eenheden van de Franse inlichtingendienst en meegenomen. Ondanks aandringen van Amerikaanse zijde weigerde de Franse overheid deze microfilms af te staan. Na uitgebreid onderzoek door technische inlichtingenteams werden de vliegtuigen, inclusief het buitgemaakte beschadigde prototype van de P.1101, afgevoerd naar de Verenigde Staten. Daar werd in de Bell-vliegtuigfabriek de P.1101 weer opgebouwd maar ging het toestel niet meer de lucht in. De P.1101 diende als studiemateriaal en vormde zo de basis voor de eerste generatie pijlvleugeljagers, zoals de succesvolle F-86 Sabre-straaljager, de Hawker Hunter en waarschijnlijk ook de Russische Mig 15.

Na de inname van Oberammergau en omgeving moest het Amerikaanse militair gezag vanuit het stadje trachten de orde te herstellen. Er was een nijpend tekort aan voedsel en brandstoffen. En al snel werd het pas veroverde gebied overstroomd door vluchtelingen uit het oosten van Duitsland en vrijgelaten krijgsgevangenen. De Hötzendorfkazerne werd daarom ingericht als United Nations Displaced Persons-kamp en behield deze functie gedurende achttien maanden. Het tunnelcomplex in de wand van de Laberberg werd door de geallieerden ontmanteld. Ver na de oorlog werd het door de Duitse overheid afgesloten met hekken en betonblokken. Het Ente-tunnelcomplex bestaat nog gedeeltelijk en één tunnel is zelfs onderdeel van een *Bundesstrasse*.

Vanaf medio 1946 werden eenheden van Amerikaanse inlichtingendiensten gelegerd in de voormalige Hötzendorfkazerne, zoals de Theatre Intelligence School. Henry Kissinger was een van de docenten op deze school. In 1953 werden de eerste NAVO-cursussen door de US Army Europe gegeven. De kazerne kreeg toen officieel de nieuwe naam Hawkins Barracks, naar een inlichtingenfunctionaris van het Amerikaanse leger. Dit was in feite de geboorte van de NAVO-school Oberammergau. Vandaag de dag functioneert deze school nog steeds als opleidingsplaats voor veel officieren uit de NAVO-landen.

Literatuur

R. Heighl, *Die Messerschmitt AG in Oberammergau*, III (Garmisch-Partenkirchen 1995).
Christine Radinger, *Zwischen Tradition und Vortschritt Oberammergau 1869-2000* (Oberammergau 2002).
Ludwig Utschneider, *Oberammergau im Dritten Reich 1933-1945* (Oberammergau 2000).

Websites

www.natoschool.int (NATO Staff School Information Centre)
www.militaryfactory.com
www.luft46.com

Operatie Kraai en de Actie Tijger

De Tweede Politionele Actie in en rond Balige, Sumatra. 1948-1949

Wouter van Dijk MA

In het Medanse: Nederlandse troepen ondervonden vertraging door een weguitgraving over enkele tientallen meters. Een bulldozer aan het werk om het gat te dichten, foto: E. Sterling. Nationaal Archief / [DLC] Opmars Oost-Sumatra, omgeving Balige, licentie CC-BY

Tot op de dag van vandaag blijven de oorlogshandelingen in Indonesië in de jaren 1945-1950 de gemoederen bezighouden. Dit is alleen al te zien aan de grote hoeveelheid publicaties die ook de laatste jaren weer zijn verschenen over dit onderwerp.[1] De roep in 2012 van het KITLV, het NIMH en het NIOD[2] om een grootschalig onderzoek naar deze periode werd destijds door de regering afgewezen. Enkele onderzoeksinstituten zijn vervolgens op eigen initiatief een onderzoek gestart. Een eerste resultaat was het boek *Soldaat in Indonesië 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015) van Gert Oostindie. Door dagboekonderzoek van Nederlandse militairen wordt duidelijk dat wel degelijk sprake is geweest van een veelheid aan oorlogsmisdaden van Nederlandse kant. Dit najaar komt daar nog het lijvige boek bij van Remy Limpach, die na uitputtend archiefonderzoek concludeert dat buitensporig geweld van Nederlandse zijde structureel van aard was en niet, zoals lange tijd volgehouden, incidenteel.[3]

Ondanks de initiatieven die inmiddels zijn genomen, is een alomvattend onderzoek nog niet van de grond gekomen. Het is dus zaak door zo veel mogelijk onderzoek een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de gebeurtenissen in Indonesië eind jaren 1940. Een manier om dat te doen is met casestudy's, waarbij door het onder de loep nemen van één casus, zoals de gebeurtenissen in een bepaald gebied in een afgebakende, korte periode, een beter beeld van het geheel kan worden verkregen. Daarbij moet echter wel rekening gehouden worden met het feit dat de resultaten in de eerste plaats voor dat specifieke onderzochte gebied gelden, en niet zonder meer kunnen worden gegeneraliseerd om uitspraken te doen over grotere gebieden en perioden. Voorzichtigheid op dit vlak blijft geboden. Toch zijn deze studies van belang bij het in kaart brengen van ontwikkelingen over een langere periode voor grotere gebieden. Zodoende kunnen ze de historicus die werkt aan een synthese over bijvoorbeeld de gehele oorlogsperiode, weer tot nut zijn.

In dit artikel wordt uiteengezet hoe de Tweede Politionele Actie, Operatie Kraai, verliep in Balige en omgeving, op Noord-Sumatra. De term Politionele Actie is

[1] Enkele voorbeelden zijn J.J.P. de Jong, *De terugtocht. Nederland en de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 2015); Louis Zweers , *De gecensureerde oorlog. Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013); Ad van Liempt, *Nederland valt aan. Op weg naar oorlog met Indonesië 1947* (Amsterdam 2012), Kester Freriks, *Echo's van Indië. De onafhankelijkheid van Indonesië in verhalen en herinneringen (Amsterdam 2015); Hylke Speerstra, Op klompen door de dessa. Indiëgangers vertellen* (Amsterdam enAntwerpen 2015).

[2] Voluit het Koninklijk Instituut voor Taal- Land en Volkenkunde, het Nederlands Insitituut voor Militaire Historie en het NIOD: Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies.

[3] Dit boek was tijdens het schrijven van dit artikel nog niet gepubliceerd.

Een autobus zonder banden en met palmtakken op het dak, ligt gekanteld op een weg tussen rijstvelden. Op de voorgrond een Humber-scoutcar. Nederlandse infanteristen passeren het obstakel, foto: B. Huisman.
Nationaal Archief / [DLC] Balige, Taroetoeng, Si Borong-Borong en op weg naar Padang Sidempoean [2e Politionele Actie, acties "Haan", "Eend" en "Duif"], licentie CC-BY

tegenwoordig omstreden, aangezien het bij beide 'politionele' acties om militaire aanvalsacties ging en niet om politionele handelingen. Desondanks zal ik de acties in het vervolg van dit artikel zo blijven noemen omdat er tot op heden onder historici nog geen consensus is over een nieuwe benaming.[4] Voor een goed begrip zal eerst een korte uiteenzetting gegeven worden van het doel van de operatie en het verloop in grote lijnen ervan. Daarna zal ingezoomd worden op de gebeurtenissen in en rond Balige, waar de operatie werd uitgevoerd onder de codenaam Actie Tijger. Hierbij spelen de gevechtsrapporten die de eenheden na de actie opstelden een grote rol. Daarna zal de situatie in de maanden ná de actie beschouwd worden, eveneens aan de hand van primair bronmateriaal, namelijk de kwartaalrapporten die door de commandant over de situatie ter plaatse opgesteld werden.

Het algemene beeld van de periode is dat pas ná de Tweede Politionele Actie voor het Nederlandse militaire apparaat de problemen begonnen, met infiltraties van de *Tentara Nasional Indonesia* (TNI), het leger van de Republiek, en sabotageacties door een vijand die een guerrilla voerde. Afgewogen zal worden in hoeverre dit beeld klopt voor de situatie in Balige en omgeving. Tijdens de bestudering van de militaire handelingen in de periode in dit gebied wordt tevens bekeken of er hierbij aanleiding is te spreken van buitensporigheden in de geweldsuitoefening. Kortom, is het aannemelijk, afgaande op de officiële bronnen, dat ook in Balige en omgeving oorlogsmisdaden hebben plaatsgevonden? Voor duiding hiervan zal gebruik worden gemaakt van het corpus aan secundaire literatuur dat intussen is verschenen over dit onderwerp.[5] In de conclusie volgt een afweging in hoeverre

[4] Zo noemt De Jong de acties de "eerste en tweede militaire actie", spreekt Van den Doel van "Eerste en Tweede Nederlands-Indonesische Oorlog" en plaatst Zweers het "politionele" tussen aanhalingstekens om vervolgens vooral de militaire codenamen Product en Kraai te gebruiken.

[5] Bijvoorbeeld over het ontstaan van een "geweldsfuik" waarin soldaten terechtkwamen. J.A.A. van Doorn & W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (Zutphen 2012). Met de hulp van ooggetuigenissen van Nederlandse militairen in vergelijkbare situaties G. Oostindie, *Soldaat in Indonesië 1945-1950* (Amsterdam 2015) en Speerstra, *Op klompen door de dessa*.

de resultaten uit deze onderzochte casus het algemeen bekende beeld van de operatie over de gehele archipel bevestigen dan wel tegenspreken.

De Tweede Politionele Actie in het kort

Het hoofddoel van de Tweede Politionele Actie, Operatie Kraai, was de vernietiging van de macht van de Republiek Indonesië door Jogjakarta en Boekittinggi (het voormalige Fort de Kock) te bezetten, en de nog niet door Nederlandse troepen ingenomen delen van Java en een aanzienlijk deel van Sumatra te bezetten. Operatie Kraai begon op 19 december 1948 om 0.00 uur. Opperbevelhebber generaal-majoor Simon Spoor voerde een speerpuntenstrategie die allereerst de Republikeinse politieke en militaire leiding moest uitschakelen, vervolgens de belangrijkste politieke en militaire centra, waarna de overgebleven Republikeinse legereenheden dienden te worden omsingeld en geëlimineerd. Dit plan werkte niet. Hoewel de politieke leiders snel gevangen werden genomen, nam de militaire leiding op tijd de benen. Dat de politieke leiding zich wel liet gevangennemen, was vooral te danken aan de overtuiging van Mohammed Hatta, vice-president onder Soekarno, die van mening was dat het beter voor het Indonesische moreel zou zijn om zich direct gevangen te laten nemen dan na een wanhopige vlucht in handen van de Nederlanders te vallen. De TNI ging ondertussen iedere confrontatie met de Nederlandse troepen uit de weg, waardoor zij intact bleef en al snel een guerrillastrijd kon beginnen. Op Sumatra werd vanuit het oosten het gebied rond het Tobameer bezet en vervolgens bij de havenplaats Sibolga de westkust van het eiland bereikt. Ook elders op het eiland werden er belangrijke gebieden bezet, zoals het olierijke Djambi, de havenplaats Benkoelen en de zuidelijk gelegen Lampongs. Vrijwel overal ontmoetten de Nederlanders nauwelijks weerstand van de TNI, wat de resident van Sumatra's Westkust, L.B. van Straten, echter bepaald niet optimistisch stemde. Eind december rapporteerde hij aan de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon L.J.M. Beel dat het "terroristenleger" ongeschonden uit de strijd was gekomen en dat er uit de snelle opmars en voorspoedige bezetting van diverse plaatsen "geen voorbarige conclusies ten aanzien van herstel van orde en rust" getrokken mochten worden. Hij bleek een vooruitziende blik te hebben. In Midden-Java en op Sumatra stond het Nederlandse leger in de periode na de militaire actie het zwaarst onder druk. Voortdurend werden Nederlandse konvooien beschoten, bruggen opgeblazen en wegen versperd. Nederland kampte met een structureel tekort aan troepen om het veroverde gebied blijvend te beheersen en zakte steeds dieper weg in het moeras van guerrilla en contra-guerrilla.[6]

Drie genisten kijken naar een vernield bruggetje op een weg tussen twee rijstvelden. Achter hen een truck, foto: B. Huisman.
Nationaal Archief / [DLC] Balige, Taroetoeng, Si Borong-Brong en op weg naar Padang Sidempoean [2e Politionele Actie, acties "Haan", "Eend" en "Duif"], licentie CC-BY

De militaire actie in Balige en omgeving[7]

Balige en omgeving vielen tijdens de uitvoering van Operatie Kraai onder de Actie Tijger. Aan deze actie namen vier gevechtsgroepen deel die elk een afzonderlijk taakgebied toebedeeld kregen. De gevechtsgroepen hadden de codenamen Damhert, Gems, Geit en Krokodil. De acties in en rond Balige werden uitgevoerd door gevechtsgroep Damhert, door pelotons van voornamelijk het 5e bataljon van het 11e regiment infanterie (5-11 R.I.). Deze gevechtsgroepen waren weer onderverdeeld in kleinere actiegroepen, voor Damhert waren dit Eend, Duif en Haan. Aangezien we ons in deze casus richten op Balige blijven de

[6] H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2001), 314-335.

[7] Informatie over de acties van grond- en luchtstrijdkrachten in en rond Balige afkomstig uit het Nationaal Archief te Den Haag, toegangsnummer 2.13.132, Ministerie van Defensie Collectie archieven Strijdkrachten in Ned. Indië (1938-1939) 1941-1957 [1960], inv.nrs. 922, 3177, 3241, 3271.

andere gevechtsgroepen buiten beschouwing.
De troepen aan de grond zouden ondersteund worden door de luchtmacht.[8] De luchtstrijdkrachten (LSK) kregen tot taak het elimineren van eventuele vijandelijke luchtstrijdkrachten bij de aanvang van de militaire operatie en het steunen van acties van de grondstrijdkrachten. Dit werd Operatie Zuiderkruis genoemd. Voor de acties op Noord-Sumatra werden voornamelijk vliegtuigen van 18 Squadron (B-25 Mitchell-bommenwerpers) en 122 Squadron (P-51 Mustang-jachtvliegtuigen) gebruikt. Voor de actie in Balige en omgeving kregen twee Mustang-jachtvliegtuigen de opdracht de grondtroepen te ondersteunen. Zij moesten vanuit de basis in Medan op de dag van de actie bij het eerste licht opstarten in de richting van Padang om bewapend met raketten en mitrailleurs Zuiderkruis uit te voeren boven vliegveld Siborong Borong, de haven en vliegveld Sibolga om vervolgens naar Padang te vliegen. Na afloop van de actie kwamen zij onder commando van de commandant luchtstrijdkrachten (CL) te Padang. De B-25-bommenwerpers moesten vanuit Padang met het eerste licht opstijgen en Zuiderkruis uitvoeren boven de vliegvelden van Noord-Sumatra. Ook zou één B-25 opdracht hebben om vanuit Palembang via Padang naar Medan te vliegen met pamfletten bestemd voor de Territorriaal Troepen Commandanten Noord-, Midden- en Zuid-Sumatra. Voor de acties bij Balige werden te Medan transport-, jacht- en watervliegtuigen ter beschikking gesteld. Balige, liggend aan het Tobameer in Noord-Sumatra, moest vanaf het water aangevallen worden. De keuze voor een amfibische aanval op Balige is terug te vinden in inlichtingenrapporten uit januari 1948. Hierin wordt de keuze gemaakt om bij de poging Tapanoeli te bezetten tegelijkertijd frontaal naar buiten te stoten vanuit Prapat over de weg in de richting van Porsea, en in de rug van de vijand een amfibische landing uit te voeren bij Balige. Doordat de twee grote bruggen op de weg Prapat-Porsea al vernield waren, moest er voldoende Bailey-bruggenbouwmateriaal meegenomen worden door de groep die over de weg zou oprukken. De verwachting was dat binnen drie dagen de weg hersteld zou zijn voor verkeer. De linkervleugel van de vijand zou omvat worden door over het Tobameer een landingsactie in zijn rug uit te voeren en Balige te bezetten. Voor deze landingsactie moesten op de scheepswerf Litjinan gevonden boten gebruikt worden. Het ging om een aantal watertaxi's en gemotoriseerde sloepen.

Aanval op Balige

Het bataljon dat de aanval op Balige zou uitvoeren, was gevormd uit dienstplichtigen van de lichting 1947. Na aankomst te Belawan nabij Medan werd het bataljon overgebracht naar Sianter ter aflossing van het infanteriebataljon VI.KNIL met onder andere posten te Prapat, Hoeta Bajoe, Boentoetoeroean en Aek Uli. Van april tot mei 1948 werd er een compagnie stoottroepen aan het bataljon toegevoegd. Tijdens de Tweede Politionele Actie nam het bataljon als gevechtsgroep Damhert deel als Haan, Eend en Duif aan Actie Tijger, de aanval op Noord-Sumatra. Op 23 december 1948 werd de groep Eend per landingsboot bij Balige aan land gezet en bezette de stad. De groep Duif, diezelfde dag per Catalina-vliegboot aan land gezet, nam Balige over van groep Eend en zuiverde de stad en omgeving. De groep Eend bezette hierna Siborong Borong ten zuiden van Balige en het nabijgelegen vliegveld en verleende steun aan eenheden van 4-2 R.I. bij de verovering van Taroetoeng. De hoofdmacht, groep Haan (bestaande uit het grootste deel van 5-11 R.I. en 4-2 R.I.), zette op 23 december vanuit Prapat de opmars in naar Balige. Tijdens de opmars ondervond de colonne zeer veel hinder van versperringen en vernielingen. Op 26 december bereikte de voorhoede Balige.
Na de Tweede Politionele Actie was het bataljon gelegerd ten zuidoosten van het Tobameer te Prapat, Porsea, Balige en Siborong Borong. In januari 1949 begon

Een Landing Vehicle Tracked (LVT) rijdt over een geïmproviseerd bruggetje, foto: B. Huisman.
Nationaal Archief / [DLC] Balige, Taroetoeng, Si Borong-Brong en op weg naar Padang Sidempoean [2e Politionele Actie, acties "Haan", "Eend" en "Duif"], licentie CC-BY

[8] Informatie gebaseerd op Nationaal Archief, Ministerie van Defensie Collectie archieven Strijdkrachten in Ned. Indië (1938-1939) 1941-1957 [1960], inv.nr. 922 en op , H.M. Franken en J.J. Breukels, *Gedenkboek Militaire Luchtvaart Medan* (z.p. 1950) en O.G. Ward, *Militaire Luchtvaart van het KNIL in de naoorlogse jaren 1945-1950* (Houten 1988).

het met de zuivering van het toegewezen gebied en werden onder andere Sipahoetoer, Dolok Sanggoel en het op het eiland Samosir gelegen Pangoeroean bezet. Later werden er ook nog posten gevestigd te Sibohoek, Hoeta Tinggi en Silaen. Tot aan de wapenstilstand op 15 augustus bleef het bataljon in een felle strijd verwikkeld tegen goed bewapende groepen die vanuit Atjeh infiltreerden.
Zowel de gevechtsrapporten uit de periode van de militaire actie, als de kwartaalverslagen erna, bieden inzicht in het verloop en de uitkomst van de militaire actie – en niet onbelangrijk – de mate waarin al dan niet buitensporig geweld werd toegepast in dit "politionele" optreden. Laten we daarom een nadere blik werpen op wat de Nederlandse militairen zelf rapporteerden over hun optreden tijdens Operatie Kraai.
Groep Eend landde met LCVP's[9] via het Tobameer, te Balige. Opdracht was een bruggenhoofd vormen en daarna de landing van groep Duif beveiligen. Nadat groep Duif Balige zou hebben bezet, moest Eend met jeeps naar het vliegveld Siborong Borong vertrekken en dit bezetten. De groep moest het vliegveld onderzoeken op mijnen en de vliegtuigen die aldaar zouden landen beveiligen. De groep Eend zou vervolgens de plaats Siborong Borong en omgeving bezetten en zuiveren. De groep Duif werd per vliegboot vanuit Belawan vervoerd naar de baai van Balige op het Tobameer, ze landde aldaar en bezette en zuiverde deze plaats en omgeving van vijanden. Ondertussen moest groep Haan oprukken langs de weg Prapat-Porsea-Balige en eventueel via Siborong Borong naar Taroetoeng.
Maar hoe verging het de troepen bij de uitvoering van deze plannen? Luitenant-kolonel W. Sierksma beschreef het naderhand in zijn rapporten. Om te beginnen groep Eend. Deze was op 22 december 1948 te Prapat geconcentreerd. Voor het vervoer over het Tobameer had de groep negen LCVP's beschikbaar en twee zogenaamde Pieterboten. Behalve de troepen moesten tevens vervoerd worden acht jeeps met trailer voor de actie Balige-Siborong Borong en een jeep die dienst zou doen als vooruitgeschoven commandopost (VCP).
Op 22 december te 21.00 werd begonnen met de inscheping, welke op 23 december omstreeks 01.05 uur voltooid was. Om 01.25 werd afgevaren onder commando van de 1e luitenant Dolleman van de Vaartuigendienst. Zonder noemenswaardige bijzonderheden werd bij het aanbreken van de dag de baai van Balige bereikt. Te 06.25 verschenen twee P-51-jachtvliegtuigen boven het meer en onder dekking van deze vliegtuigen en twee zijwaarts opgestelde LCVP's landde de gevechtsgroep in twee op elkaar volgende groepen van respectievelijke drie en vier LCVP's en daarna de Pieterboten op de kuststrook ongeveer 200 meter ten westen van de Kota Balige. De landing ging zeer vlot en was om 06.50 voltooid. Tijdens de landing werd geen vuur ontvangen. De LCVP's keerden na ontscheping onmiddellijk om, teneinde de troepen van Duif, die per vliegboot inmiddels op het meer waren neergedaald, aan land te zetten.
Na de landing van Eend rukte het 1e peloton onmiddellijk op richting Siborong Borong, met opdracht de kazerne, op circa 1,5 km buiten Balige gelegen, te bezetten. Het 2e peloton bezette de toegangswegen naar Balige terwijl het 3e peloton de landingsplaats beveiligde. Te 07.30 namen de inmiddels gelande troepen van Duif het bruggenhoofd over.
Onder bevel van de commandant van groep Eend gingen toen het 1e en 2e peloton van 3-5-11 R.I. en een sectie mortieren van 3 inch, geladen in jeeps met trailer en vergezeld van de jeep met VCP op weg naar Siborong Borong. Een P-51-vlieger meldde dat de bruggen nog intact waren. De jagers bleven vervolgens het gebied verkennen en de grondtroepen beschermen. Na enige tijd ontving de colonne vuur van automatische geweren, hetgeen onmiddellijk met eigen vuur tot zwijgen werd gebracht. Een volgende hindernis was een versperring in de vorm van een vliegtuigbom die verwijderd werd. Weer enige honderden meters verder waren Indonesiërs nog bezig met het afgraven van de weg. Sierksma vermeldt vervolgens dat "een vuurstoot van de Bren voldoende was om dit stop te zetten" waarmee waarschijnlijk eufemistisch werd vermeld dat de gravende mannen doodgeschoten werden.

Vliegveld bezet

Op de verdere weg tot vliegveld Siborong Borong werd sporadisch vuur ontvangen. Meer weerstand was er niet volgens de later opgestelde rapporten. Op het vliegveld was geen vijand te bekennen. Met mijndetectors werd vervolgens de landingbaan onderzocht. Er bleken geen mijnen aanwezig te zijn. Enige bomen, die op de baan lagen, werden opgeruimd, grondlappen werden uitgelegd ten teken aan de vliegeniers dat het vliegveld veroverd was en om 08.53 uur werd de Nederlandse vlag gehesen. Even na 10.00 landden de eerste vliegtuigen met onder meer troepen, motormaterieel en benzine. Direct na aankomst op het vliegveld werd de jeepcolonne onder comman-

[9] Landing Craft, Vehicle Personnel. Een bepaald type landingsvaartuig, ook wel Higgins boat genoemd. Voornamelijk gebruikt tijdens de Tweede Wereldoorlog.

do van sergeant Broeders teruggestuurd naar Balige om het achtergebleven 3e peloton van 3-5-11 R.I., de mitrailleursectie en het 1e peloton van 1-5-11 R.I. dat mede belast zou worden met de bewaking van de vliegveld, op te halen. Te 11.00 arriveerde deze colonne, zonder enige hinder te hebben ondervonden op heen- en terugweg, weer op het vliegveld.
2-3-5-11 R.I. en 1-1-5-11 R.I. bleven op het vliegveld ter bewaking achter, terwijl de rest van de troep om 11.15 uur weer onder commando van reserve-kapitein Zeeman naar het 6 km verderop gelegen plaatsje Siborong Borong vertrok. Er werd geen weerstand ondervonden tot kort voor aankomst in deze plaats. Het verzet werd volgens Sierksma echter spoedig gebroken, verdere details worden door hem helaas niet gegeven, en om 12.15 uur werd de Nederlandse vlag gehesen. Alle huizen werden doorzocht, toegangswegen werden veilig gesteld en om 13.15 waren de plaats en de onmiddellijke omgeving geheel gezuiverd. Wat deze zuivering precies inhield en of er überhaupt nationalistische strijders werden aangehouden blijft onduidelijk. Wel volgt de opmerkelijke conclusie dat de vijandelijke weerstand gering was, dat bovendien geen eigen verliezen te betreuren waren, maar wel dat de vijandelijke verliezen op ongeveer 25 man werden geschat.[10] Waar de maar liefst 25 gedode Indonesiërs vandaan kwamen, blijft onopgehelderd. De groep Eend kende naar eigen zeggen dus nauwelijks weerstand, ontving tweemaal sporadisch vuur op weg naar het vliegveld, en een keer wanneer men de plaats Siborong Borong wilde bezetten.
De tweede groep, Duif onder commando van majoor Vroom, kwam samen op 22 december te 10.00 uur in Siantar en werd vandaar per auto vervoerd naar Medan, alwaar werd overnacht. In de vroege ochtend van 23 december werd Duif vervoerd naar Belawan, weer per auto. Te 06.00 uur werd met het inladen van het materieel in 5 Catalina vliegboten begonnen en te 06.15 werd gestart richting Balige. Rond 07.00 landden de vliegtuigen vlot in de baai, op 4 à 5 km voor de plaats Balige. Na zeer korte tijd werden de troepen overgeladen in LCVP's en om 07.25 landde de eerste van deze boten bij het even tevoren door de groep Eend gevormde bruggenhoofd. Onmiddellijk werd de bezetting hiervan overgenomen, waarop de groep Eend, minus een peloton, vertrok in de richting Siborong Borong.
De plaats Balige werd met zeer geringe tegenstand bezet en geheel doorzocht, aldus Sierksma. De gehele dag werden de omliggende kampongs doorzocht en gezuiverd. Twee vroegere *Partai Komunis Indonesia*-leden meldden zich tijdens deze rondgang volgens Sierksma, echter zonder wapens. Deze waren hen door de in de vroege ochtend gevluchte troepen ontnomen, aldus de twee.[11] Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat twee PKI-strijders zichzelf vrijwillig 'meldden' bij het Nederlandse leger, en dat ze wanneer ze dit ongewapend doen bovendien aangeven dat zij wel wapens hadden maar dat die zijn meegenomen door andere Indonesiërs tijdens hun vlucht. Wederom lijkt het erop dat Sierksma hier zaken verzwijgt dan wel anders voorstelt, al valt uit het bronmateriaal enkel te gissen naar de precieze toedracht. Logisch redenerend lijkt het waarschijnlijker dat de twee zijn opgepakt tijdens de zuivering van de kampongs en vervolgens onder dwang tijdens een verhoor door de inlichtingendienst een al dan niet op waarheid berustende verklaring hebben afgegeven.[12] Nu weer verder met Sierksma's relaas. Tijdens de zuivering werden de Nederlanders beschoten vanuit noordoostelijke richting. De schutters waren echter op grote afstand en de schoten slecht gericht waardoor men er weinig last van had. Een prauw met twee gewapende personen die via het meer trachtten te ontvluchten werd met een Bren door de Nederlandse troepen onder vuur genomen. Beide inzittenden werden gedood en verdwenen in het water door het kantelen van de prauw. Ook werden drie doden en twee gewonden aangetroffen die gedood en gewond waren door de beschieting van de P-51 tijdens de landing van Eend. Behalve de elektrische centrale welke door een springlading was vernield, hetgeen diezelfde morgen vlak voor de landing was gebeurd, waren geen gebouwen door sabotage beschadigd. Een voorraad van ongeveer 4,5 ton oude, roestige mortiergranaten en andere ondeugdelijke munitie en twee kamers waarin boobytraps waren geplaatst, werden tijdens het doorzoeken van de kampong aangetroffen. De gevangenis was leeg, Sierksma nam aan dat de gevangenen door de gevluchte Indonesische troepen waren meegenomen.

Mechanisch geweld

De beschieting door de P-51 wordt terloops vermeld, net als de doden en gewonden die door de aanval gevallen waren. Of dit Indonesische militairen waren of gewapende strijders, wordt niet vermeld. Dit impliceert overigens niet dat het hier om burgerslachtoffers gaat. Uit veiligheidsoogpunt van Nederlandse zijde is het volledig te verklaren dat voorafgaand aan de

[10] Nationaal Archief, Ministerie van Defensie Collectie archieven Strijdkrachten in Ned. Indië (1938-1939) 1941-1957 [1960], inv.nr. 3271.

[11] Partai Komunis Indonesia (PKI), de communistische partij van Indonesië.

[12] Over de rol en toepassing van marteling tijdens verhoren door de inlichtingendiensten zie Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 200-209.

landing vanuit de lucht verkend werd. In hoeverre dit militaire doelen blootlegde blijft onbekend.[13] Het probleem met de waardering van mechanisch geweld zoals luchtaanvallen, wordt door Oostindie duidelijk geschetst: 'Mechanisch geweld werd vaak ingezet in combinatie met andere instrumenten. Juist in zulke grootschalige acties vervaagde het onderscheid tussen vijand en onschuldige burger direct. (...) [Het is in dergelijke gevallen] vaak moeilijk onderscheid te maken tussen oorlogsgeweld tussen twee strijdende partijen en de bewuste inzet van zulke middelen tegen de burgerbevolking.[14] Bij beschietingen vanuit de lucht is van deze onduidelijkheid tussen burger en militair vaak sprake, zoals in het voorbeeld van ene Hans die een situatie tijdens de Tweede Politionele Actie beschrijft die veel lijkt op de situatie in Balige: "Ook in deze omgeving hadden jachtvliegtuigen hun vernietigend werk gedaan. Er lagen nog een paar lijken en we vonden een aantal gewonde kampongbewoners, die zo goed mogelijk door onze hospikken werden verzorgd en afgevoerd. De kampongbevolking was op de vlucht geslagen en er heerste een benauwende stilte."[15]

Terug naar het verloop van de actie in Balige. In de loop van de middag keerde de bevolking, die 's-morgens gevlucht was, bij groepjes terug. Hun houding was volgens Sierksma niet afwijzend, maar drukte angst uit. Om 09.30 uur namen de Nederlanders een telefoongesprek vanuit Taroetoeng aan, waaruit bleek dat men daar nog niet op de hoogte was van de Nederlandse bezetting en dit blijkbaar ook niet verwachtte. Bijna het voltallige Republikeinse burgerlijke bestuur was gevlucht voordat de Nederlandse troepen Balige bezetten. Sierksma concludeerde dat ook tijdens de acties van de groep Duif de vijandelijke weerstand gering was gebleken, ook Duif had namelijk geen eigen verliezen te betreuren. De vijandelijke verliezen betroffen in dit geval vijf doden en twee gewonden: de twee gedode kanovaarders en de drie bij de luchtaanval gesneuvelde en twee gewonde personen.[16] Net als Eend kende Duif weinig problemen bij het vervullen van hun opdracht. Er werd vrijwel geen weerstand geboden en de enige Indonesiërs die men aanvankelijk zag waren de slachtoffers van de luchtaanval en twee vluchtende Indonesiërs in de prauw die gedood werden.

Anders dan Eend en Duif had de groep Haan het heel wat zwaarder te verduren. Dit blijkt uit de rapporten van Sierksma. Deze groep zou over de weg van Prapat naar Balige trekken. De groep Haan werd op 23 december te 15.30 uur geformeerd op de weg Prapat-S.Q. lijn [Status Quo-lijn]. Op 24 december te 06.00 uur werd de opmars begonnen en te 06.30 werd de Status Quo-lijn gepasseerd. Al na korte tijd, om 07.00, moest worden gestopt voor een afgraving. Om deze hindernis te passeren, werd gewerkt tot ruim 09.00. Tegenstand werd hier niet ondervonden, wel bij de volgende afgraving op de weg. Hier werd de voorhoede van de colonne zwak beschoten, maar na het openen van eigen vuur vluchtte de vijand onmiddellijk. Opponthoud voor herstelwerkzaamheden vergde hier ruim een uur en te 11.15 werd de opmars hervat. Ter hoogte van kilometerpaal 150 vielen enige vijandelijke schoten, echter zonder iets of iemand te raken. Om 12.00 moest wederom halt gehouden worden voor een grote afgraving. De voorhoede van de stoet werd ook hier beschoten. Het beschermingspeloton kwam in actie en zuiverde het zijterrein waaruit de vijand inmiddels gevlucht bleek te zijn. Over deze afgraving moest door de veldgenie een Bailey-brug gelegd worden. De infanterie rukte op tot circa 1.200 meter voor de colonne tot ze weer voor een afgraving kwam te staan, waar overigens geen weerstand van Republikeinen werd ondervonden.

Slechts "kleine weerstand"

Rond 19.00 uur werd de afdeling Aan en Afvoer Troepen (AAT)[17] teruggestuurd naar Siantar, onder bescherming van carriers, voor het ophalen van Baileymateriaal. De nacht werd door de colonne ter plaatse op de weg doorgebracht. Op 24 december om 06.30 rukte de colonne weer op om rond 12.00 uur voor een nieuwe afgraving tot staan te komen, welke door de meegevoerde bulldozer kon worden gedicht. Een kleine groep vijanden in het zijterrein liet zich vervolgens zien maar vluchtte bij de eerste Nederlandse schoten. Om 11.45 kon eindelijk de opmars weer worden hervat. De zware regen die gevallen was, had echter op de recent dichtgeworpen afgraving een funeste invloed. Veel wagens zakten weg en moesten door de lierwagen uit de modder gesleept worden, hetgeen

[13] Zie ook de paragraaf 'Technisch geweld' in Van Doorn & Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 209-214 over de rol van onder andere het luchtwapen en het gemak waardoor hiermee excessen in de geweldsuitoefening konden plaatsvinden zonder dat er 'schuldigen' aan te wijzen waren die operationeel iets te verwijten viel.

[14] Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 187-188.

[15] Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 190.

[16] Nationaal Archief, Ministerie van Defensie Collectie archieven Strijdkrachten in Ned. Indië (1938-1939) 1941-1957 [1960], inv.nr. 3271.

[17] De AAT was de logistieke dienst van het Nederlandse leger.

De bemanning van een LVT of Amtrac beantwoordt vijandelijk vuur, foto: B. Huisman.
Nationaal Archief / [DLC] Balige, Taroetoeng, Si Borong-Brong en op weg naar Padang Sidempoean [2e Politionele Actie, acties "Haan", "Eend" en "Duif"], licentie CC-BY

wederom aanzienlijke vertraging veroorzaakte. Om 14.00 moest weer halt worden gehouden voor een brug waarvan de op- en afrit vernield waren. Weer kwam een groep vijanden in het zicht, maar de Indonesiërs vluchtten zodra het vuur werd geopend. Het beschermingspeloton zuiverde vervolgens het zijterrein tijdens het oponthoud dat de vernielde brug opleverde. Om 18.15 was de brug hersteld en zette de colonne zich weer in beweging, tot het moment dat een volgende vernielde brug wederom tot stoppen dwong. Ook bij die brug werd de groep weer beschoten. Volgens Sierksma betrof het slechts "kleine weerstand" die snel werd opgeruimd. Invallende duisternis belemmerde een achtervolging van de tegenstander. Het brugslagmaterieel was niet toereikend en de veldgenie moest tot 21.30 wachten tot nieuw materiaal arriveerde.

's Nachts werd door een gemotoriseerde patrouille de weg naar Prapat en terug gecontroleerd. Dit leverde geen bijzonderheden op. De nacht werd nogmaals in de openlucht doorgebracht. Op 25 december ging om 07.30 uur een peloton infanterie voorwaarts met de opdracht Porsea te bezetten en eventueel door te stoten naar Balige. Enige uren later werd dat peloton gevolgd door nog twee pelotons. Zij bereikten Porsea om 12.00 uur en bezetten de daar aanwezige drie bruggen. Om 13.15 was de veldgenie klaar met de brug op de weg naar Porsea en kon de colonne haar weg vervolgen. Een eind verderop zakte echter een tientonswagen van de Veldgenie door een brugdek hetgeen de opmars weer vertraagde tot omstreeks 15.00 uur. Om 15.15 werd Porsea door de colonne bereikt. Toen bleek dat de op- en afrit van de brug over de rivier de Assahan inmiddels vernield was. De oprit werd onmiddellijk hersteld, maar het duurde tot middernacht voordat het nieuwe brugmaterieel arriveerde dat nodig was voor het verdere herstel van de brug. Van grote afstand werd de groep beschoten waarop de infanterie het zijterrein rondom Porsea zuiverde, waar vervolgens ook de nacht werd doorgebracht. Op 26 december rukte de infanterie te voet op en arriveerde rond 14.00 te Balige, waar op dat moment ook groep Duif was gelegerd. Om 11.30 arriveerde vervolgens ook een patrouille vanuit Balige in Porsea. Toen om 15.30 de brug bij Porsea was hersteld, trok de colonne ook verder naar Balige, dat om 19.00 uur werd bereikt. Onderweg moesten nog een boomversperring en over de weg gespannen draden worden opgeruimd. De groep

Haan overnachtte te Balige, waarmee de actie tot een einde kwam. Ook hier wordt weer de vijandelijke weerstand als gering omschreven, hoewel het aantal hindernissen wel als "zeer veel" gewaardeerd wordt. Er zijn wederom geen eigen verliezen, en deze keer zijn de vijandelijke verliezen onbekend.[18]
Ondanks de zware opmars hadden ook de troepen van groep Haan weinig te maken met vijandelijk vuur. De Indonesische nationalisten namen bij ieder contact direct de wijk en kozen voor een guerrilla na afloop van de Nederlandse opmars zoals uit de kwartaalverslagen uit de periode blijkt. Het verloop van de actie zelf is vergelijkbaar met dat van de andere operaties tijdens Operatie Kraai. Over het algemeen slaagden de Nederlandse troepen er vrij snel in hun doelen te bereiken, Jogjakarta werd binnen korte tijd bezet, maar begon de ellende voor het Nederlandse leger eigenlijk pas wanneer de actie was afgerond. Het 'opruimen' van de verzetshaarden en het zuiveren van gebieden bleek onmogelijk, er waren te weinig troepen, het te beheersen gebied was te groot en de vijand was tijdens de militaire actie niet vernietigd maar slechts verjaagd, om in het vervolg steeds weer op te duiken. Dat blijkt uit ook de kwartaalrapporten die volgen.[19]

Balige en omgeving na de militaire actie

In de rapporten over het eerste en tweede kwartaal van 1949 komt naar voren hoezeer de troepen in het gebied te kampen hebben met guerrilla-aanvallen van de TNI. Het moreel en de fysieke gesteldheid van de troepen daalden in rap tempo. Konvooien werden beschoten, er vond sabotage plaats aan verbindingswegen door het wegnemen of in brand steken van bruggedeelten, met afgravingen en het aanleggen van draadversperringen. Daarbij vonden er nachtelijke aanvallen en beschietingen van de Nederlandse posten plaats en werd de burgerbevolking geterroriseerd door moord, ontvoering, brandstichting in ziekenhuizen, scholen en huizen. Het school- en pasarbezoek werd tegengegaan door represaillemaatregelenen tegen onderwijzers en pasargangers. De Nederlanders stonden hierbij over het algemeen machteloos tegenover de grotendeels onzichtbare vijand. Het is bekend dat deze machteloosheid in veel gevallen ongecontroleerde woede bij het terugslaan in de hand werkte. In de officiële rapporten over Balige en omgeving zijn echter geen verwijzingen naar strafexpedities of wraakoefeningen te vinden. Wel is de door Sierksma omschreven situatie typerend voor grote delen van de Indonesische archipel, waarvan bekend is door ooggetuigenverslagen uit bijvoorbeeld egodocumenten dat die leidde tot ontsporingen in het geweldsgebruik.[20] Desondanks bleef gedurende de eerste tijd na de Tweede Politionele Actie de stemming optimistisch. Mede door een intensieve patrouillegang werd de TNI op afstand gehouden, ook hier overigens stelselmatig "benden" genoemd, en leek het herstel van het bureaucratisch apparaat in eerste instantie voorspoedig te verlopen. Een belangrijke rol was hierbij weggelegd voor de inlichtingendienst, aldus Sierksma. Deze zorgde voor de informatie die nodig was om gericht en effectief tegen onruststokers op te treden. Dit is een situatie die we bij bestudering van het optreden van het Nederlandse leger in Indonesië vaker zien. De inlichtingendienst vervulde een onmisbare taak binnen de krijgsmacht, hoe zij aan de informatie kwam was daarbij van minder belang. De verantwoordelijke bevelhebber keek in de meeste gevallen liever weg dan eventuele buitensporigheden aan de kaak te stellen.
Desondanks verslechterde na verloop van tijd de situatie. Dit wordt duidelijk door het naast elkaar leggen van het eerste en tweede kwartaalverslag uit 1949. Uit verliesrapporten blijkt dat er regelmatig gevochten werd. Zo telde de eigen troepenmacht over het eerste kwartaal van 1949 3 doden, van wie slechts 1 door vijandelijk vuur, en 8 gewonden. Hier tegenover stonden 136 gedode vijanden, 9 gewonden en 67 krijgsgevangenen. Over het tweede kwartaal lopen de cijfers nog verder uiteen, wanneer er aan Nederlandse kant 1 door de vijand gedode militair is te betreuren en 5 gewonden, tegenover 117 gedode Indonesische nationalisten, 2 gewonden en 315 krijgsgevangenen. Het moreel werd eind april 1949 nog omschreven als "zeer hoog". In juli is is dit afgezwakt naar "hoog", maar met de nodige mitsen en maren, waaronder een korte inzinking van het moreel door de regeringspolitiek en ook is er een "vermindering van enthousiasme te constateren".[21] Je kunt je afvragen hoe hoog het moreel in dit geval daadwerkelijk was. Waar in het rapport over het eerste kwartaal van 1949 door Sierksma nog vermeld wordt dat de "benden" rusteloos opgejaagd worden en er een aanzienlijke verbetering in de algehele situatie zichtbaar is, met name op het gebied van rust en orde, blijkt hiervan in het tweede kwartaalrapport nog maar bitter weinig. Vooral de bevolking werd onder druk gezet. Direct contact met de Nederlandse militairen in de vorm van colonne- of kampementbeschietingen kwa-

[18] Nationaal Archief, Ministerie van Defensie Collectie archieven Strijdkrachten in Ned. Indië (1938-1939) 1941-1957 [1960], inv.nr. 3271.

[19] Nationaal Archief, Ministerie van Defensie Collectie archieven Strijdkrachten in Ned. Indië (1938-1939) 1941-1957 [1960], inv.nr. 3271.

[20] Zie Oostindie, *Soldaat in Indonesië* hoofdstuk 7 en voor de theorie achter deze ontsporingen Van Doorn & Hendrix, *Ontsporing van geweld*.

[21] Nationaal Archief, Ministerie van Defensie Collectie archieven Strijdkrachten in Ned. Indië (1938-1939) 1941-1957 [1960], inv.nr. 3271.

men echter nauwelijks nog voor. Op klaarlichte dag werden burgers tijdens de pasargang beschoten, of bij voorkeur in de nachten voorafgaand aan de pasar vonden beschietingen plaats. Burgers, in het bijzonder ambtenaren, die met de Nederlanders samenwerkten, werden bedreigd en soms vermoord. Ook hun familieleden waren doelwit. Uit dit relaas blijkt hoe weinig de Nederlandse militairen konden inbrengen tegen deze praktijken. Naast de vermindering van het moreel blijkt ook de verminderde fysieke toestand van de Nederlandse soldaten uit het toenemende aantal zieken en oververmoeiden dat vermeld wordt door Sierksma.

Conclusie

De planning, het verloop van de acties en de nasleep van de operatie in ogenschouw nemend, kunnen we concluderen dat de situatie in Balige vergelijkbaar was met het verloop van de Tweede Politionele Actie in veel andere plaatsen op Java en Sumatra. De aanval zelf verliep voorspoedig. Er was weinig tot geen weerstand door de TNI en de gevechtsdoelen werden vrij eenvoudig behaald. De periode daarna was er echter een van toenemende onrust. Eerst leek alles rustig na de komst van de Nederlanders, maar al snel namen sabotageacties en, vooral nachtelijke, aanvallen toe. Het moreel en de fysieke gesteldheid van de militairen daalde door chronische overbelasting vanwege het te kleine aantal militairen op een te groot gebied.
Het is moeilijk aan te geven in hoeverre buitensporig geweld van Nederlandse kant in dit gebied een rol heeft gespeeld. De grote aantallen gesneuvelde nationalisten en vele gevangengenomen Indonesiërs ten overstaan van de enkele gedode Nederlanders die opgevoerd worden in de kwartaalverslagen in de eerste helft van 1949 kunnen hier op wijzen. Evenzo wordt impliciet het onvermogen van de Nederlandse krijgsmacht het haar toegewezen gebied te beschermen duidelijk uit de omschreven verslechterende militaire situatie. Uit de rapporten komt immers naar voren dat aanvallen op burgerdoelen door de vijand veelvuldig plaatsvonden. Gecombineerd met de nadruk op de rol van de inlichtingendienst zoals die ook uit de literatuur bekend is, herbergen deze aanwijzingen wellicht het gebruik van buitensporig geweld van Nederlandse kant ná de Tweede Politionele Actie.
Veel meer dan indirecte aanwijzingen zijn in de officiële rapporten echter niet te vinden. Voor bewijs is nader onderzoek onontbeerlijk. Het patroon dat we zien in de periode tijdens en na de Tweede Politionele Actie in en rond Balige lijkt in ieder geval het algemene beeld te bevestigen dat de militaire operatie op zichzelf vrij vlot verliep, maar dat in de maanden daarna de situatie voor de Nederlanders, en de burgerbevolking, van kwaad tot erger werd door ongeregelde acties van TNI-guerrilla's. Wat dat betreft vertoont de casus Balige geen afwijkingen ten opzichte van het reeds bekende beeld van de situatie in Noord-Sumatra. In de officiële rapporten is geen bewijs van directe oorlogsmisdaden te vinden. Enkel verdachte situaties die vragen oproepen en die met behulp van hetgeen er al is verschenen over de ontsporing van geweld en het gebruik van buitensporig geweld tijdens deze periode in de Indonesische archipel op waarde geschat kunnen worden. De conclusie is dat het aannemelijk is dat ook in Balige en omgeving buitenproportioneel geweld is gebruikt, maar ook niet meer dan dat. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of hiervoor ook hard bewijs is te vinden.

DE DONDERBUS

Inkoop - Verkoop - Ruil

Antieke wapens, Orden, Militaria, Uniformen, Uitrustingsstukken, Documentatie
Eerste en Tweede Wereldoorlog, Aankopen van gehele verzamelingen.

Adres:
Oostzeedijk beneden 213 A, 3061 VW Rotterdam
Geopend vrijdag van 19-21 uur, zaterdag van 11-18 uur
Telefoon: 010-4140267, Telefoon privé: 0186 60 23 38
Website: www.donderbus.com

Mars portretteert: Willem Plink

Ridder van de Tinnen Tafelronde

Drs. Liesbeth Brama

Luitenant-kolonel der cavalerie titulair Willem Louis Plink naast het schilderij van adjudant J. Lahuis. De afgebeelde standaard is de standaard waarop Willem Plink in 1958 is beedigd. De standaarddrager was toen deze adjudant. Het schilderij is van P.C. Hooft Graafland en bevindt zich in de Historische Collectie Cavalerie te Amersfoort.
Foto R. van Nooyen

Marsleden hebben vaak bijzondere verzamelingen. Obus of affiche, helm of harnas. De zolders van onze leden herbergen vaak verborgen schatten. De redactie wil in een serie artikelen nader kennismaken met de leden van de vereniging om het verhaal achter de verzameling te horen. In dit nummer is het woord aan Marslid van het eerste uur Willem Plink.Willem Louis Plink (1936) heeft een lange familiehistorie met de krijgsmacht en dan voornamelijk met het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL). Zijn overgrootvader heeft als militair nog op Lombok gevochten. Een grootvader was voor het KNIL actief in Atjeh en een andere grootvader zat op Borneo. Verder dienden ook zijn vader en nog een aantal ooms en oud-ooms in dat leger. 'Het was logisch geweest dat als het KNIL nog bestond ik daar ook deel van zou uitmaken', vertelt Willem met een glimlach. 'Maar dat is niet het geval.' Willem is zich wel bewust van zijn familieverleden. Een familie met een koloniale geschiedenis brengt in de loop van het leven wel wat dilemma's met zich mee. 'Want wat vertel je aan je kleinkinderen?', stelt Willem. 'Wat deden wij als Hollandse familie daar? Ik heb daarom voor mijn kleinkinderen een boek geschreven over mijn vader.' Willem pakt het boek erbij. Vele familiefoto's uit de tijd van tempo doeloe passeren de revue. Hij is in Bandjermasin geboren. 'Ik ben een echt kazernekind. Wij woonden in huizen van de kazerne.' Hij was vijf jaar toen de oorlog in Indië uitbrak. Zijn vader heeft als krijgsgevangene in het jappenkamp in Tjimahi bij Bandoeng gezeten. 'Daar heb ik hem ook voor de laatste keer gezien', vertelt Willem. De oorlogsjaren bracht hij met zijn moeder en zuster door in het vrouwenkamp. Na de Tweede Wereldoorlog vertrok Willem met zijn moeder en zus naar Australië. Willems moeder maakte moeilijke tijden door. In vier dagen tijd hoorde zij dat haar man was omgekomen op de Pakan Baroe-spoorweg, dat haar broer was gesneuveld op het vliegveld Kalidjati en dat haar vader was geëxecuteerd in Elst. Eenmaal in Australië werd Willem, samen met andere kinderen uit het jappenkamp, liefdevol opgevangen op een kostschool. 'Dat was een heel mooi jaar, alhoewel wij als jappenkinderen wel een heropvoeding nodig hadden want we pikten 's nachts het eten uit de keuken. Een overblijfsel van onze tijd in het kamp waar wij dat deden om te overleven.'

Cavalerist ter zee en in de lucht

Na zijn tijd in Australië kwam Willem in1945 voor het eerst naar Nederland. Zijn jeugd bracht hij door in Nijmegen. Willem had al vroeg een passie voor het vliegen en het zeilen. Een oom van Willem was boordschutter en marconist geweest op een bommenwerper in het voormalige Nederlands-Indië en kwam altijd met prachtigste verhalen thuis. 'Het vliegen, dat was het helemaal voor mij', vertelt Willem. 'En wat later kwam het zeilen erbij, ik was al vroeg actief bij de zeeverkenners.' Toen er een beroep gekozen moest worden, maakte hij een eenvoudige optelsom. 'Vliegen en varen, dat is de Marine Luchtvaartdienst.' Willem meldde zich in 1956 aan bij het Koninklijk Instituut voor de

Marine (KIM) en koos voor de zeedienst met vliegopleiding. Toen hij echter een selectietest deed, werd duidelijk dat hij luchtziekte had. 'Ik had een goed vlieggevoel, maar als je na iedere vlucht de kist moet schoonmaken, dan is dat niet zo leuk. Die luchtziekte is waarschijnlijk een overblijfsel van mijn kamptijd als gevolg van de ondervoeding.' Als adelborst beleefde Willem een korte carrière. Met een sloep op het Marsdiep met windkracht 6-7 ging het een keer helemaal fout. Hij raakte behoorlijk zeeziek en sloeg bijna overboord. 'De marinearts zei toen grappend tegen mij: "U bent een gevaar voor de marine". Na een paar maanden ben ik bij de marine vertrokken.' En toen kwam de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in beeld. Willem werd als dienstplichtige opgeroepen bij de Koninklijke Landmacht en maakte zo kennis met de cavalerie. Hij ging naar de KMA en belandde uiteindelijk bij het Regiment Huzaren Prins Alexander. 'Ik had daar geen fijne tijd', vertelt hij eerlijk. 'Toen ik terugkwam in de Willem III-kazerne bij de rekrutenopleiding werd ik even uitgeleend aan het Regiment Huzaren van Boreel.' En bij Boreel vond Willem uiteindelijk zijn draai. 'Ik vond het daar hartstikke leuk. Op een paar jaar na bij Huzaren van Sytzama ben ik altijd bij Boreel gebleven.' Willem heeft een aantal jaren in Duitsland gediend bij een verkenningsbataljon en was ook een paar jaar commandant van een brigadeverkenningseskadron. Verder is hij ruim tien jaar functieanalist geweest. 'Een heerlijk vrij vak waarbij je op alle kazernes in Nederland en Duitsland kwam en mensen interviewde over hun vak om daaraan een rangsindicatie te verbinden.' Het is ook krijgsmachtbrede functie. 'De ene keer voer ik mee met een marineschip en de andere keer zat ik in een Orion-vliegtuig. Toen ik met dat vliegtuig meevloog, wist ik opeens weer waarom ik was afgekeurd …'

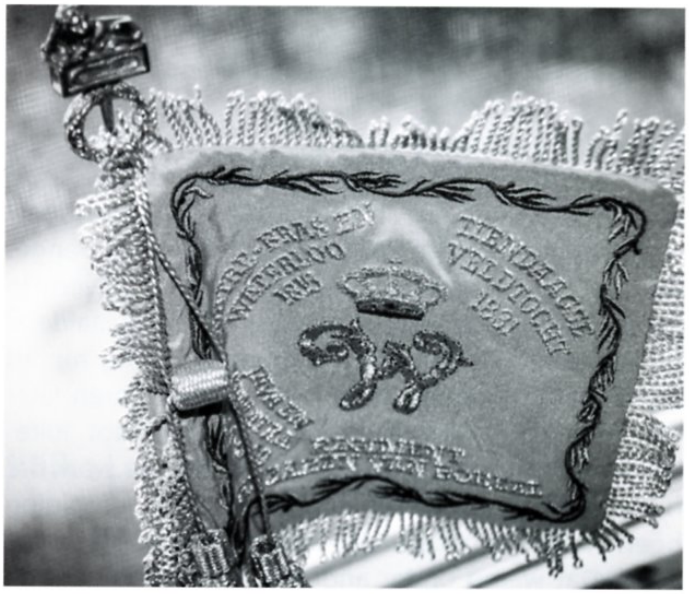

Miniatuur tafelstandaard van het Regiment Huzaren van Boreel, vervaardigd door Atelier Stadelmaier.
Foto Liesbeth Brama

Vaandels, Standaarden en "Mars"

Na een aantal jaren als functieanalist te hebben gewerkt, werd Willem omstreeks 1990 gevraagd voor een positie bij de Traditiecommissie Krijgsmacht. Samen met een andere militair vertegenwoordigde Willem daar de landmacht. De benoeming kwam niet uit de lucht vallen. Een interesse in de traditie en de geschiedenis van de landmacht was altijd al bij hem aanwezig. Rond diezelfde tijd trad Willem ook toe als secretaris van het bestuur van Mars et Historia. In dezelfde tijd als dat Willem zitting nam in de Traditiecommissie Krijgsmacht werd hij ook als toehoorder gevraagd bij de Traditiecommissie Koninklijke Landmacht. 'De voorzitter vond het wel handig dat ik daar ook in zat, omdat je als vertegenwoordiger van de landmacht weet wat er zoal leeft binnen dat krijgsmachtdeel.' Binnen de Traditiecommissie Landmacht hield Willem zich meer en meer bezig met de geschiedenis van vaandels en standaarden, een onderbelicht onderwerp. Deze interesse ondervond eerst wat weerstand binnen de commissie. 'Want ja, dan komt daar in een keer zo'n vent die dan zegt: dat klopt niet!' Echter, de aanhouder wint. Willem maakte zich sterk voor een aparte commissie voor vaandels en standaarden en samen met Frans Smits sr. richtte hij begin jaren negentig de Commissie Standaardisatie Vaandels en Standaarden op (nu: Commissie van Advies van Vaandels en Standaarden). Frans Smits sr. ontwierp veel vaandels maar liep ook, net als Willem, tegen het feit op dat van sommige vaandels en standaarden de herkomst vaak niet duidelijk was. 'De oprichting van de commissie hebben we samen bij hem thuis gedaan', vertelt Willem, 'er werd altijd veel geroepen over de herkomst van vaandels en standaarden maar we misten de kennis om het goed uit te zoeken. Ik ben toen begonnen met het aanleggen van een archief.' Uiteindelijk mondde dit onderzoek uit in de defensiepublicatie *DP-20-30 Vaandels en Standaarden van de Nederlandse Krijgsmacht*. 'Het is een zuivere handleiding voor het uitreiken van vaandels. Wanneer krijg je een vaandel en hoe? En vooral: welk opschrift komt op een vaandel?' De publicatie was echter een schematisch overzicht en verder weinig aantrekkelijk om te lezen. 'En toen zei iemand tegen mij: waarom ga jij die zaken niet eens allemaal opschrijven? En daar ben ik ruim vijftien jaar mee bezig geweest.' Het onderzoek naar de geschiedenis van vaandels en standaarden was eigenlijk in 2003 al af maar de voltooiing van het werk kreeg in het afgelopen jaar pas zijn beslag. Willem toont trots het boek dat onlangs werd gepubliceerd: *Onder 's Konings Vaandel. De vaandels en standaarden*

van de krijgsmacht van het Koninkrijk der Nederlanden. Een kroon op het werk van vele jaren onderzoek.

De tinnen soldaat

Willem was eigenlijk al sinds 1992 met functioneel leeftijdsontslag, maar werd nog gevraagd wat langer bij de Traditiecommissie Krijgsmacht te blijven. In 2003 vond hij dat het wel genoeg was en zwaaide af bij Defensie. Voor al zijn inspanningen kreeg hij het Ereteken voor verdienste in goud. Enkele jaren later werd hij bij Koninklijk Besluit benoemd tot luitenant-kolonel der cavalerie titulair. Naast het werk dat hij verrichtte voor Defensie en voor onze vereniging heeft Willem in het verleden ook veel militaria verzameld. Dat waren onder andere veel boeken over de militaire geschiedenis. 'Ik had op een gegeven moment twaalf meter aan militaire boeken staan. Toen ik naar mijn huidige, wat kleinere, woning verhuisde moest ik toch wat weg doen. Er zijn toen veel boeken naar het Cavaleriemuseum gegaan. Daar hoort het ook thuis', stelt hij. Een omvangrijke privéverzameling geeft ook hoofdbrekens, want waar breng je deze uiteindelijk onder? 'Mijn zoons zouden zeggen: pa, in de tuin staat een grote container', lacht Willem. 'Dus daarom bracht ik een deel van de verzameling het liefst onder bij traditiekamers en musea.'

Willem heeft ook een grote verzameling tinnen figuren die hij zelf maakt. Hij is lid van de Tinnen Tafelronde, een stichting die zich bezighoudt met het maken van tinnen modelfiguren. Willem maakt zelf voornamelijk militaire figuren. 'En dan met name Nederlanders, want die worden nauwelijks gemaakt.' Het zijn pakketjes die zelf in elkaar kunnen worden gezet. 'Ik heb voor de mariniers bijvoorbeeld een mariniersfiguurtje gemaakt. Je maakt de mal en dan giet je het tin erin. Verder bewerk je die dan met een primer en uiteindelijk beschilder je ze.' Sommige figuurtjes zijn uniek omdat de mal later gesprongen is. Ik vraag Willem hoe hij tot zo'n hobby kwam? Ik kwam in contact met collega Jan Cees Hopperus Buma die een verzameling had en mij enthousiast maakte. Het maken van de "bekisting" van de mallen begon met het plunderen van de legodoos van mijn kinderen.' En het resultaat mag er zijn. In een aantal kasten staan zijn tinnen figuren heldhaftig opgesteld.

Een deel van de collectie tinnen figuren van Willem Plink: voorbeeld van "De gouden eeuw van de militaire kleermakerij".
Foto Liesbeth Brama

DelPrado collections. Maarschalk Ney in Rusland 1812.
Foto Liesbeth Brama

De veelbelovende omslag voor de defensie van Nederlands-Indië in het jaar 1916

Deel 2

Drs. A.C. Tjepkema, kolonel-vlieger bd Koninklijke Luchtmacht

Een eeuw geleden verkeerden de strijdkrachten in Nederlands-Indië in een impasse. Al eerder hadden de politieke en militaire autoriteiten nagedacht over de opbouw van een betere vloot en over een betere defensie in brede zin.

De onderzeeboten

Het vlootplan van 1912 dat voorzag in acht slagschepen (plus één reserve), was in de Vlootwet van 1914 al verwaterd tot vier stuks, te bouwen in tien jaar. Door het uitbreken van de oorlog lag de aanbouw van zulke kapitale schepen voorlopig buiten bereik. Dat gold minder voor kruisers en slechts in geringe mate voor onderzeeboten. Met de bouw van twee kruisers naar Duits ontwerp werd in 1916 begonnen. De bouw liep echter grote vertraging op wegens geldgebrek bij de overheid, een staking op de werf voor hoger loon, technische problemen en de afhankelijkheid van Duitse werven, zoals de Germaniawerft, die begrijpelijkerwijze aan leveranties aan de Kaiserliche Marine voorrang moesten verlenen. Zo legde Duitsland begin 1916 een uitvoerverbod op diverse soorten staal op.[1] Bij de bouw van onderzeeboten speelden zulke problemen minder een rol. Toch vorderde ook de bouw van deze boten wegens tekorten aan bouwmateriaal traag. Tijdens de oorlog liepen dan ook slechts twee onderzeeboten van de O-serie van stapel.
De voor de Indische Militaire Marine (IMM, een 'dochter' van de Koninklijke Marine) bedoelde schepen, zoals de onderzeeboten van de K-serie, werden via het ministerie van Koloniën uit de Indische begroting gefinancierd. De voor Nederland bestemde boten van de O-serie kwamen daarentegen voor rekening van het ministerie van Marine. Dat ministerie verzorgde ook de behoeftestelling voor Koloniën. De boten van de K-serie waren zwaarder geconstrueerd dan die voor de Europese dienst. Ze waren van het sigaarvormige type, met een scherpe boeg die de lange overvaart vergemakkelijkte.[2] Aan de bouw van Hr.Ms. K-I was scheepswerf De Schelde in 1911 begonnen naar een ontwerp van Whitehead te Fiume.[3] De boot werd twee jaar later te water gelaten en had betrekkelijk weinig vertraging in de bouw opgelopen, in aanmerking genomen dat bij de bouw van een eerste exemplaar in

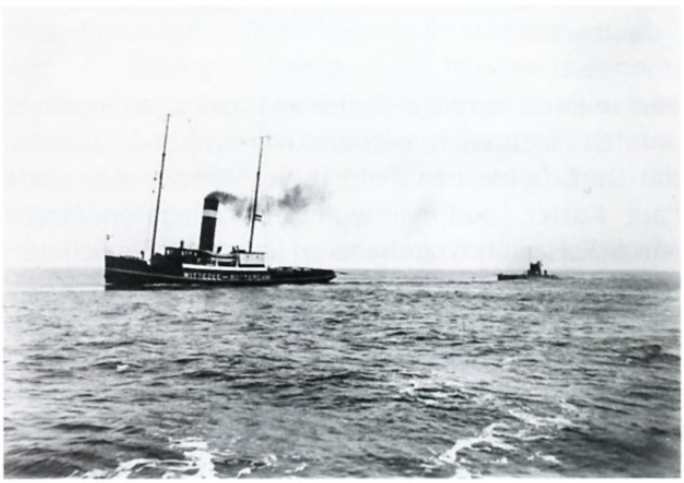

Onderzeeboot Hr.Ms. K I (1914-1928) gereed voor vertrek naar Nederlands Oost-Indië, achter de sleepboot Witte Zee, nabij Den Helder 1916.
Fotoarchief NIMH

[1] NL-HaNA, 2.10.36.04, inv.nr. 1502, Minkol aan Minmar 31 jan. 1916.

[2] P.C. Jalhay, *Ik nader ongezien, de onderzeeboten van de Koninklijke Marine, 1906-1996* (Amsterdam 1997) 81.

[3] De Oostenrijkse marine had een sterke connectie met Robert Whitehead, de uitvinder van de torpedo. De naar hem genoemde Whitehead-werf te Fiume (thans Rijeka in Kroatië) had Britse eigenaren en bouwde Amerikaanse ontwerpen (Electric Boat Coy) in licentie. Hoofdingenieur M.F. Hay was verantwoordelijk voor de aanpassingen van de klant.

De haven van Tandjong Priok met de vliegtuigloodsen bij de pijl.
Fotoarchief NIMH

een serie nu eenmaal "het wiel moet worden uitgevonden". Toch wilde een discussie in het *Marineblad* dat De Schelde traagheid te verwijten viel, waarop Paul Koster, oud-marineofficier, collega-ontwerper van M.F. Hay bij Whitehead en liaison bij De Schelde, repliceerde. Hij wist de verwijten van traagheid te ontzenuwen. Ook Krupp had drie onderzeeboten voor de Noorse marine met grote vertraging opgeleverd, hoewel hij de boten vrijwel op eigen kracht had kunnen bouwen. Krupp was slechts afhankelijk van Hagen voor accu's en Goerz of Zeiss voor periscopen; deze firma's leverden stipt. Hetzelfde euvel trof niet alleen Krupp, maar ook andere buitenlandse werven. De oorzaken lagen aan te krappe leveringseisen van aanbestedende overheden, concurrentieoverwegingen en de trage ontwikkeling van geschikte dieselmotoren.[4]
Een minstens zo groot probleem was de overvaart naar de tropen in oorlogstijd die deels door de wateren van de belligerenten moest verlopen. De oplossing diende zich pas in 1916 aan toen de voor de gelegenheid gemilitariseerde Rotterdamse zeesleepboot De Witte Zee voor de K-I beschikbaar kwam. Op de toren van de boot was een Nederlandse vlag geschilderd om de kans te verminderen dat deze voor vijandelijk zou worden gehouden. Verder bood de sleper een werkplatform bij eventuele technische problemen en een zeker comfort voor de achtkoppige bemanning (normaliter zeventien). De sleep vertrok op 12 september 1916 en voer met een gemiddelde snelheid van tegen de zeven knopen. In de Britse territoriale wateren leverde de Britse marine escorte, maar in de Franse wateren ontbrak zo'n afspraak en werd de sleep enkele dagen later beschoten door een patrouillevaartuig. Na draadloze seinen en het hijsen van identiteitsvlaggen verdween het vaartuig. Benoorden Tunesië trok de sleep opnieuw vuur, ditmaal van het hekkanon van de P&O-lijnboot Mongolia. Na bijna twee maanden varen bereikte luitenant-ter-zee 1e klasse jhr. G.L. Schorer, de grondlegger van de Nederlandse onderzeedienst en voor de gelegenheid commandant van de 360 ton metende boot, op 6 november de kolonie. De sleepboot haakte af na aankomst in Sabang; de K-I voer op eigen kracht naar Soerabaja, geëscorteerd door Hr.Ms. Koningin Regentes. In mei en juni 1917 zou de boot voor het eerst met het eskader oefenen.[5]

Uitbreiding van de onderzeevloot

Omdat onderzeeboten in elke strategie van pas kwamen, kwam de minister van Marine in zowel 1915 als 1916 met een wetsvoorstel voor de bouw van drie onderzeeboten. In 1916 kwamen daar nog eens de twee genoemde kruisers bij, die eerst in 1925 en 1926 in dienst zouden worden gesteld als Hr.Ms. Java en Hr. Ms. Sumatra. De aanbestedingen werden verdeeld over twee werven. Naast De Schelde te Vlissingen, die ook de K-III en de K-IV zou bouwen, kreeg de Rotterdamse werf Fijenoord bouwopdrachten. Waar de K-I nog slechts 360 ton mat, kwam de volgende serie op 640 (Fijenoord) en 710 ton waterverplaatsing (De Schelde). Deze zes boten zouden eerst tussen 1920 en 1923 in Soerabaja arriveren, waar zij werden ingelijfd bij de IMM. De Onderzeedienst in Nederland telde in 1916 al zeven boten, terwijl de bouw van nog eens drie gepland stond.[6] De aflevering van de K-boten liep daar dus flink bij achter, maar met de opname van de K-I in het eskader begon een nieuw tijdperk voor de verdediging van Nederlands-Indië in 1916.
De marine bezat nog geen centrum waar de doctrine (de meest gewenste wijze van operationeel optreden) werd vastgesteld. Wel gebruikten de officieren het *Marineblad* als medium voor een professioneel discours. Dat werd, anders dan het militiedebat, voornamelijk intern gevoerd. In de loop van de oorlog vond een geleidelijke aandachtsverschuiving van slagschepen naar (slag)kruisers plaats. Kruisers werden geacht met een zeker behoud van vuurkracht een vijandelijk eskader te kunnen ontlopen. Naarmate de oorlog vorderde kwam de onderzeeboot steeds nadrukkelijker in

[4] Koster, ingezonden, *Marineblad*, 1913/1914, 1051-1054.

[5] *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1916/1917*, Reisverslag K-I, 16-25; Jalhay, *Ik nader ongezien*, 81-85.

[6] *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1920/1921*, 236 en 240; *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1929/1930*, 272. De O-serie was bedoeld als reserve voor Nederlands-Indië.

beeld, waarbij financiële argumenten de operationele versterkten. Een schrijver stipuleerde dat voor vier slagschepen 68 onderzeeboten konden worden gebouwd.[7] Zelfs een Japanse overmacht kon zo'n aantal moeilijk uitschakelen. Maar ook in een strategie gebaseerd op een kern aan artillerieschepen konden onderzeeboten niet worden gemist. De extreme posities in het discours werden bezet door voorstanders van een zo zuiver mogelijke artillerievloot respectievelijk een navenante torpedovloot. Zware schepen pasten het beste in het concept van een globaal optredende marine, maar slagschepen of slagkruisers hadden weinig meerwaarde op de Noordzee. De meeste schrijvers van die jaren bespraken varianten van een harmonische vloot: een mix van schepen en onderzeeboten die elkaar konden aanvullen en ondersteunen. Uiteindelijk wonnen de voorstanders van een torpedovloot met een krachtige kern aan onderzeeboten. De idee van een harmonische vloot kreeg gestalte doordat in die vloot de noodzakelijk geachte steun van oppervlakteschepen aanzienlijk was. Later kwamen daar vliegtuigen bij.

Het pleidooi voor onderzeeboten werd mede geholpen door het optreden van de Duitse *U-Boote* die in tegenstelling tot de zware schepen (zelfs de Britse) tijdens de eerste oorlogsjaren vrij spel hadden. Aldus vormde zich de basis voor de maritieme strategie voor Nederlands-Indië, die de vlootcommissie-Gooszen van 1920 zou uitwerken. Het resulterende vlootplan zou in 1923 weliswaar als Vlootwet 1924 ten onder gaan, maar opeenvolgende ministers slaagden er de volgende jaren in voldoende middelen voor de vlootbouw vrij te maken. De kwintessens van de zeestrategie was dat de vijandelijke transportvloot op drie naderingsroutes richting Java door oppervlakteschepen over een linie onderzeeboten zou worden gelokt, daar de eerste klappen zou krijgen om ten slotte in de Javazee door de Nederlandse hoofdmacht te worden verslagen. Kruisers, torpedobootjagers en vliegtuigen speelden in deze strategie een ondersteunende rol. Waar het militiedebat weinig had opgeleverd, vormde het discours over de bij de strategie behorende middelen de opmaat naar een haalbaar vlootplan. Het is immers makkelijker debatteren over concrete middelen dan over een politiek getinte prognose met een onzekere uitkomst.

De vliegtuigen

De luchtvaartontwikkelingen in Nederlands-Indië liepen wat achter op die in Nederland. De luchtvaartpionier Gijs Küller had in maart 1911 een gemotoriseerde vlucht bij Soerabaja gemaakt, bijna twee jaar nadat een Franse vlieger dat in het Nederlandse luchtruim had gepresteerd. 2e Luitenant der artillerie (KNIL) Hein ter Poorten had na zijn opleiding aan de KMA zijn brevet als ballonvaarder behaald en in Duitsland een ballonwedstrijd gewonnen. In 1911 verwierf hij als eerste Nederlandse beroepsofficier het vliegbrevet bij de vliegschool van Léon De Brouckère te Genk (tussen Hasselt en Maastricht). Ook van politieke zijde werd militair vliegen bevorderd: minister van Koloniën J.H. de Waal Malefijt was van mening dat ook in Nederlands-Indië de militaire luchtvaart moest worden ontwikkeld.[8] In het land der blinden is eenoog koning en zo kon het gebeuren dat de minister een 2e luitenant opdracht gaf te adviseren omtrent de aankoop van een drietal vliegtuigen voor de Indische dienst.

Daar begon de eerste vertraging: Ter Poorten kocht bij De Brouckère drie vliegtuigen, waarvan een eendekker pas begin 1913 naar Indië werd verscheept. Bij het KNIL waren intussen twijfels gerezen over het vliegproject. De uitslag van een dubieus onderzoek naar de kwaliteit van lijmverbindingen in houten raamwerken bij een hoge vochtigheidsgraad leidde tot het onverrichter zake terugzenden van het toestel.[9] Twee tweedekkers, waarvan de lijmverbindingen tegen hoge kosten door 'metallieke' onderdelen waren vervangen, werden bij het uitbreken van de oorlog in gehavende toestand overgedragen aan de Luchtvaartafdeling van de Koninklijke Landmacht (LVA) te Soesterberg.[10] Als legercommandant was Van Daalen de oorzaak van de tweede vertraging. Hij vreesde bezuinigingen en stelde andere prioriteiten dan vliegtuigen. De uitslag van het onderzoek naar de lijmverbindingen kwam hem dan ook goed uit. Terwijl de LVA in juli 1913 werd opgericht, gaf hij pas bijna een jaar later toestemming tot de instelling van een Proefvliegafdeling (PVA) bij het KNIL. En dan nog zou het tot eind 1915 duren voordat de PVA over vliegtuigen zou beschikken.

[7] Jaap Anten, *Navalisme nekt onderzeeboot, de invloed van buitenlandse zeestrategieën op de Nederlandse zeestrategie voor de defensie van Nederlands-Indië, 1912-1942* (Amsterdam 2011) 199.

[8] Reinder Lont, *"Het licht tegemoet", de pioniersjaren van de militaire luchtvaart in Nederlands-Indië, 1914-1927*, (eindscriptie geschiedenis universiteit van Leiden 2002) 6.

[9] Patist, 'Proefvliegafdeling', (nr. 1) 116-118. De tweedekkers worden in de literatuur vaak als "Farman" aangeduid, maar leken hoogstens op vliegtuigen van deze Franse fabrikant.

[10] Lont, *Het licht*, 11-12.

KNIL koopt vliegtuigen in de VS

De berichten over de opkomst van de militaire luchtvaart aan de fronten in Europa vonden hun weerklank in Nederlands-Indië, maar het kopen van Europese vliegtuigen was nauwelijks nog mogelijk. Dit was de oorzaak van de derde vertraging. Eerst begin 1915 vertrok de commandant van de PVA, kapitein van de generale staf G.E. Visscher – die zelf had leren vliegen – vergezeld van Ter Poorten, op een aankoopmissie voor twee *hydroplanes* naar de Verenigde Staten. Zij bezochten vele vliegtuigfabrieken aan de oostkust die grote orders verwerkten voor de belligerenten. Bij Glenn L. Martin in Los Angeles ten slotte kregen zij voldoende aandacht. Daar kochten zij twee tweedekkers van het type Martin TA, geschikt voor zowel wielen als drijvers. Tandjong Priok, de haven van Batavia, kreeg dat jaar een watervliegtuighelling plus enkele loodsen.

Voorlopig richtte de PVA zich op het testen van vliegtuigen op drijvers: boven zee was de door vliegers gevreesde remous vrijwel verwaarloosbaar, in tegenstelling tot de vaak hevige turbulentie in de atmosfeer boven land. Bovendien waren in een berg- en bosachtige omgeving de noodlandingsmogelijkheden beperkt. Watervliegtuigen maakten wellicht de aanleg van vliegvelden overbodig.

De eerste militaire vlucht voerde Ter Poorten uit op 6 november 1915, pas vier jaar na het behalen van zijn brevet. Dezelfde maand nog crashte kapitein Visscher, maar het toestel kon worden opgelapt dankzij de kunde van de intussen als burger ingehuurde demonstratievlieger Jan Hilgers. Hij zou lange tijd als instructeur en werktuigkundige een sleutelfunctie vervullen, om te beginnen bij de opleiding van de eerste inlandse vliegtuigmonteurs.[11] Eind 1915 had de PVA nog slechts twee militaire vliegers, terwijl twee officieren op Soesterberg in opleiding waren. Omdat toestellen met drijvers meer weerstand ondervonden en dus meer motorvermogen nodig hadden dan wielvliegtuigen, besloot Visscher toch een vliegveld in te richten. In het laaggelegen gebied noordelijk van Bandoeng viel de keuze op een veld bij Kalidjati. Deze bakermat van de Indische luchtvaart waar de opleiding van drie leerling-vliegers moest starten, wijdde Ter Poorten op 8 februari 1916 in met een eerste vlucht. Toen luitenant-generaal J.P. Michielsen, de nieuwe legercommandant, een week later poolshoogte kwam nemen, loste hij daarmee een in november gedane toezegging om mee te vliegen in. Zijn vlucht eindigde echter in een zware crash die hem het leven kostte, Ter Poorten zelf raakte zwaar gewond.[12]

J. Engelbert van Bevervoorde.
Fotoarchief NIMH

De penibele materieelsituatie noopte nu tot actie. Michielsen, die het vliegtuig zag als de toekomstige militaire schakel tussen Java en de buitengewesten, had voor zijn fatale ongeval nog bereikt dat bij Glenn Martin twaalf drijvervliegtuigen konden worden gekocht. Weliswaar deden Amerikaanse producten in die jaren onder voor Europese, maar alleen de Amerikanen konden leveren. De aankoopcommissie van 1916 bestond uit kapitein der genie C.L. Vogelesang, ballonvaarder en Visschers beoogde opvolger. Vijf weken later volg-

[11] 'Verslag betreffende de Vliegafdeeling in Ned.-Indië 1913-1919', *Het Vliegveld* (2 juli 1921) 202; Patist, 'Proefvliegafdeling' (1978-3, nr. 5) 10-12.

[12] Casius, *40 jaar*, 9-10; Anoniem, 'Oertijden', 287-288; Lont, *Het licht*, 15. Mogelijk blokkeerde Michielsen met zijn jas de langs de cabine lopende stuurkabel.

de Ter Poorten. In die weken werd de commissie dus gehinderd door Ter Poortens medisch vliegverbod en moest zij dus op het oordeel van fabriekstestvliegers afgaan. Toevallig was bij de fabriek ook een aankoopcommissie van de Koninklijke Marine onder leiding van luitenant-ter-zee 1e klasse H.G. van Steijn aanwezig. Aan diens oordeel als vlieger hechtte Vogelesang veel waarde. Al snel werd de aankoop van twee Martin-lesvliegtuigen vastgelegd en wel van een iets kleiner type dan de TA: de TT met een 90 pk-motor. De vliegtuigen waren hard nodig, omdat de overgebleven TA mankementen vertoonde en de instructie dus stillag. Intussen vertrok de pas op Soesterberg als vlieger-waarnemer opgeleide 1e luitenant J. Engelbert van Bevervoorde naar de fabriek om zich op de TT te bekwamen.[13]

In september 1916 kocht de commissie nog eens twee TT's met een 100 pk-motor plus acht verkenners van het type R (reconnaissance). De R was een makkelijk te vliegen grote tweepersoons tweedekker van een solide constructie, maar minpunten waren een krap motorvermogen en een voor de waarnemer beperkt uitzicht. De TT voldeed voor de instructie matig, vooral die met de lichte motor. Daarom werden de nieuwe Martins na invliegcontrole als drijvervliegtuig, meteen van wielen voorzien en op Kalidjati gestationeerd. Een tegenvaller was ook de vergeefse poging van Hilgers om twee Schwarzlose-mitrailleurs, standaard bij de infanterie, op de overgebleven TA te installeren.[14] Inmiddels waren ook Soesterbergers de PVA komen versterken en kon de eind 1916 met drie officieren en zes onderofficieren begonnen vliegklas zijn vleugels uitslaan. Een jaar later werden vier officieren, negen onderofficieren plus twee marineofficieren in opleiding genomen, terwijl nog eens vier KNIL-officieren op Soesterberg instructie kregen. Verder volgden vier officieren een door Van Bevervoorde opgezette waarnemersopleiding.[15] De herstart van de PVA in 1916 lukte dus na een lange aanloop.

Marinevliegkamp Schellingwoude, omstreeks 1921.
Fotoarchief NIMH

Problematische aankopen

De marine had ook belangstelling voor vliegtuigen, in het bijzonder voor de versterking van de neutraliteitsfunctie van het eskader in Nederlands-Indië. Daarbij gold een duidelijke voorkeur voor watervliegtuigen: vliegtuigen op drijvers of vliegboten. Drijvers gaven vliegtuigen meer weerstand dan wielen; vliegboten waren nog zeer primitief. Om de vloot te versterken was de oprichting van een professionele vliegdienst noodzakelijk. Was dat al een grote opgave, de oorlogsomstandigheden maakten het in 1916 nog onhaalbaar alvast enkele vliegtuigen naar de kolonie te zenden. Desgevraagd kreeg de landvoogd dan ook te horen dat vliegend marinepersoneel voorshands niet kon worden uitgezonden: er was onvoldoende opgeleid personeel wegens een gebrek aan opleidingsmaterieel in het moederland. Niet voor niets was een commissie vanaf september 1915 in de Verenigde Staten in de weer met de aankoop van vliegtuigen. Pas op termijn kon dit initiatief uitbetalen: een behoefte was bijvoorbeeld het stationeren van twee drijvervliegtuigen aan boord van elk van de twee kruisers waarvoor in 1916 de kiel werd gelegd.[16]

Voor de opleidingen kon de marine sinds medio 1913 terugvallen op de LVA. Bij de Soesterbergse lesvliegtuigen had de marine twee Farmans F-22 ondergebracht. Omdat ook de gebrevetteerde vliegers daarop hun vliegvaardigheid moesten onderhouden, was de instroom van nieuwe leerlingen, vanaf 1916 ook onderofficieren, beperkt. In het najaar van 1915 behaalden vier leerlingen, onder wie luitenant-ter-zee 2e klasse K.W.F.M. Doorman en officier-machinist 2e klasse H. Steensma, hun vliegbrevet.[17] Een mijlpaal was in april 1916 de oplevering van een vliegtuigloods met

[13] Patist, 'Proefvliegafdeling' (nr. 7) 19.

[14] Casius, *40 jaar*, 10-11.

[15] Casius, *40 jaar*, 10-11; 'Verslag 1913-1919', *Het Vliegveld*, 203-204; Patist, 'Proefvliegafdeling' (nr. 6).

[16] NL-HaNA, 2.10.36.04, inv.nr. 1538. Minkol aan GG, 1 mei 1916.

[17] N. Geldhof, *70 jaar Marineluchtvaartdienst* (Leeuwarden 1987) 7, 10.

faciliteiten voor watervliegtuigen aan het Buiten-IJ bij Schellingwoude, het eerste marinevliegkamp. Zo'n loods was noodzakelijk, ook op grond van een afspraak met de landmacht: deze zou de landvliegtuigen interneren en de marine de watervliegtuigen, zowel Duitse als Britse. In totaal zestien buitenlandse toestellen zouden de marine in de loop van de oorlog ten deel vallen, van standaardisatie en de opbouw van een reservedelenvoorraad was uiteraard geen sprake. In 1916 slaagden vliegtuigmakers er in twee Duitse watervliegtuigen en één Brits toestel op het vliegkamp Schellingwoude vlieggereed te maken.[18]
Zoals gezegd verbleef ook luitenant-ter-zee 1e klasse Van Steijn in Los Angeles. Hij was in 1914 als vlieger rechtstreeks ingestroomd en bij de LVA bijgeschoold. Zijn opdracht was zes watervliegtuigen voor instructiedoeleinden in de VS aan te kopen. Na oriëntatie viel ook zijn keuze op de fabriek van Glenn L. Martin.[19] De Amerikaanse aviatiek stond nog niet onder oorlogsdruk, waardoor deze vergeleken met de aan het front gebruikte landvliegtuigen achterliep bij de Europese. Voor de kennis van watervliegtuigen, waarvoor de behoefte relatief gering was, gold dat des te meer. Intensief toezicht op de proefnemingen was dus geboden. Van Steijn gaf de voorkeur aan drijvervliegtuigen boven vliegboten, die aerodynamisch nog weinig ontwikkeld waren en dus nog meer afhankelijk van krachtige motoren, waar het juist aan ontbrak. Licentiebouw in Nederland leek mogelijk bij Trompenburg/Spyker, wiens vertegenwoordiger Gijs Küller in New York verbleef.[20]
Eind 1915 citeerde Van Steijn in zijn wekelijkse verslag de Nederlandse gezant te Washington die zich had verwonderd over de "weinige samenwerking tusschen de diverse Nederlandsche missiën van aankoop alhier".[21] De gezant had een punt: de ontmoeting in april 1916 met kapitein C.L. Vogelesang van het KNIL, berustte immers op toeval: *bien étonnés de se trouver ensemble*.[22] Op de daaropvolgende samenwerking tussen beide missies viel niets af te dingen, op de voorafgaande communicatie tussen de ministeries van Marine en Koloniën des te meer. De constatering van de gezant typeerde de verhoudingen tussen leger en marine: op de werkvloer waren de contacten professioneel en vaak hartelijk, in de top blokkeerde wantrouwen een behoorlijke communicatie.

Vliegerklas september 1914 LVA. Tweede van links H.G. van Steijn, vijfde van links H. Walaardt Sacré.
Fotoarchief NIMH

Najaar 1915 leek het erop dat Van Steijn de aankoop van zes Martin S-drijvervliegtuigen in het voorjaar van 1916 kon voltooien. De aflevering van de vliegtuigen en de verscheping naar Nederland liepen echter een vertraging van een jaar op.[23] Allerlei oorzaken lagen daaraan ten grondslag. Zo waren er motorproblemen: voor de oplossing daarvan werd officier-machinist Steensma als toezichthouder gedetacheerd bij de motorfabrikant Hall-Scott te San Francisco. Verder bleek soms de incompetentie van het fabriekspersoneel: in maart 1916 overtrok een invlieger het eerste, voor de marine bedoelde vliegtuig tijdens een proefvlucht waardoor het moest worden afgeschreven.[24] Het kernvraagstuk was evenwel de fabricage van drijvers. De marine had, op instigatie van Van Steijn zelf, de eis gesteld dat de aanloop in de start op het water niet meer dan 200 meter mocht bedragen.[25] Deze eis was gebaseerd op de beschikbare ruimte bij het intussen ingerichte Vliegkamp De Mok, maar bleek volstrekt onhaalbaar gegeven het vermogen van de motoren. Intussen keek de marine naarstig uit naar alternatieven voor de Martin, maar geen ervan leverde wat op. De intentie om het eskader in Nederlands-Indië op

[18] Geldhof, *70 jaar*, 9-10.

[19] Geldhof, *70 jaar*, 8-9.

[20] NL-HaNA, 2.10.36.04, inv.nr. 1538, verslag 12 sept. 1915.

[21] NL-HaNA, 2.10.36.04, inv.nr. 1538, verslag 26 sept. 1915.

[22] Betekent letterlijk: zeer verbaasd om zich samen te vinden. Het is een uitdrukking van verbazing dat twee verschillende personen zich in elkaars gezelschap bevinden. Coen van den Heuvel, 'Het Martin S watervliegtuig van de Koninklijke Marine', *Luchtvaartkennis* 2(2009) 76.

[23] Van den Heuvel, 'Martin S', 80.

[24] Van den Heuvel. 'Martin S', 76.

[25] Van den Heuvel, 'Martin S', 77.

korte termijn van vliegtuigen te voorzien vervaagde aldus.
Begin juni 1916 werd Vogelesang bij het betreden van diens hotelkamer geconfronteerd met de zelfmoord van Van Steijn; hij leed aan depressies. Dit dramatische bericht leidde tot een evaluatie van de stand van zaken. De Martin S had een te lange aanloop nodig, was lastig bestuurbaar en kwam laadvermogen en stijgsnelheid tekort. De Marinestaf riep nu het advies van kapitein H. Walaardt Sacré van de LVA in. Zijn oordeel was negatief, maar Steensma – intussen naar Nederland teruggeroepen – drong aan op doorzetten van de aankoop tegen een gereduceerde prijs en tevens op een reductie van de in zijn ogen excessieve materiële veiligheidseis van de hoofdliggers. De chef van de Marinestaf hechtte meer aan het advies van Walaardt Sacré en wilde Trompenburg opdracht geven het project te annuleren. Er zou zich een alternatief van het Franse Hispano Suiza aandienen.[26]
Nu volgden enkele maanden van juridisch getouwtrek met Glenn Martin. Na berichten dat het iets lichtere R-vliegtuig bij het KNIL wel voldeed, werd Steensma in oktober teruggezonden naar de VS om op de uitvoering van Martins laatste kans toe te zien. De proefvluchten van vier S-vliegtuigen verliepen verre van vlekkeloos, maar de marine accepteerde ze uiteindelijk toch. Daarnaast kocht Steensma twee R-wielvliegtuigen als verkenners. Deze konden worden voorzien van drijvers. In februari 1917 werden de toestellen verscheept. Bij de beslissing speelde een rol dat het Franse alternatief achter de horizon was verdwenen. Noch de Martin S noch de R waren een lang leven beschoren: al in 1920 werd het laatste toestel afgedankt.[27] Zo leidden de pogingen van de marine in de periode 1915 tot 1917 om tot een vliegdienst met een eigen kern aan vliegtuigen te komen tot weinig succes. Pas in 1917 werd de Marinevliegdienst opgericht. Het jaar 1916 was dus vooral een jaar van vallen en opstaan.

Conclusie

In 1916 leek er een doorbraak in het militiedebat voorhanden. Verder werd de eerste K-boot opgeleverd en kwam de aanschaf van vliegtuigen op gang. Tussen deze drie ontwikkelingen bestond een gedeeltelijke samenhang met als voedingsbodem een sterke wil van de politieke en militaire autoriteiten om de koloniale defensie tegen een externe tegenstander te verbeteren.
De militieplannen betroffen niet alleen jonge Europeanen maar ook jonge inlanders, vooral Javanen. Het inlijven van Javanen zou weliswaar politiek riskant zijn geweest maar ook de weg hebben geëffend naar een meer gezonde balans tussen rechten en plichten voor de gehele bevolking. Het is tekenend dat autoriteiten als Van Heutsz, Idenburg en Van Limburg Stirum deze weg wilden bewandelen, maar nog meer dat conservatieve kringen in moederland en kolonie er na 1916 in slaagden deze weg te blokkeren. Daarmee onthielden zij de kolonie een perspectief op een emancipatoire ontwikkeling van de inlandse bevolking, een beslissing met vergaande negatieve gevolgen voor de verstandhouding tussen kolonisatoren en inlanders. De uit het koloniale model voortvloeiende ongelijkheid binnen de samenleving bleef dus ongewijzigd van kracht. Ook bleef met het afwijzen van de militieplicht de weg gesloten naar andere ontwikkelingen met een betere balans tussen rechten en plichten van de inlanders. Ook de inschakeling van inlanders bij het bemannen van onderzeeboten en vliegtuigen beperkte zich grosso modo tot de lagere functies, waardoor ook deze mogelijkheid tot emancipatie onvervuld bleef. De invloed van de technologie binnen de krijgsmacht op het koloniale model was dus gering. De kans dat leger en vloot elkaar zouden vinden in een kruisverband tussen inlandse militie en onderzeevloot verdween na de teleurstellende uitkomst van het militiedebat. De gebruikelijke rivaliteit tussen leger en vloot bleef nu onverminderd van kracht, zij het dat in de militaire luchtvaart de drempel voor samenwerking op de werkvloer laag was.
Op het technologisch vlak kon de eerste, zij het door de oorlog verlate, stap worden gezet in de richting van een strategie gebaseerd op de inzet van onderzeeboten. De introductie van vliegtuigen bij KNIL en KM verliep stukken moeizamer dan bij de Koninklijke Landmacht in Nederland. Juist de oprichting van de LVA in 1913 had deze een voorsprong gegeven die de twee andere krijgsmachtdelen door het uitbreken van de oorlog niet meer konden goedmaken. Beide waren nu aangewezen op aankopen in de VS en het feit dat hun aankoopcommissies elkaar bij toeval tegenkwamen bij dezelfde fabrikant legde de tegenstellingen tussen de krijgsmachtdelen bloot. De Amerikaanse aankopen vielen voor het KNIL wat gunstiger uit dan voor de KM. De eisen voor watervliegtuigen waren nu eenmaal zwaarder dan die voor landvliegtuigen. De werkelijke doorbraak van de twee technologische innovaties zou eerst in de jaren twintig en dertig plaatsvinden en leiden tot de voor Nederlands-Indië levensvatbare strategie gebaseerd op een kern aan onderzeeboten. Van wat er in de wereldoorlog in gang was gezet, was dit uiteindelijk een tastbaar resultaat.

[26] Van den Heuvel, 'Martin S', 78.

[27] Van den Heuvel, 'Martin S', 78-80.

Literatuursignaleringen

Frits Gerdessen & Nico Geldhof
De interneringen van vliegtuigen tijdens de Groote Oorlog
Uitgeverij Geromy bv Maarssen, 2016
335 pag., geïll.
ISBN 978-90818936-7-1
€ 44,90

Conny Kristel
De oorlog van anderen. Nederland en oorlogsgeweld, 1914-1918
Uitgeverij Bezige Bij, 2016
368 pag., paperback (ook als e-book)
ISBN 978-90234973-9-4
€ 29,90

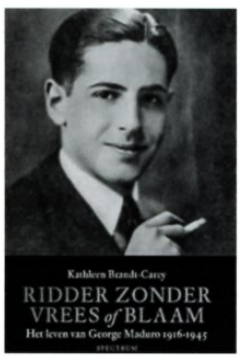

Kathleen Brandt-Carey
Ridder zonder vrees of blaam. Het leven van George Maduro 1916-1945
Uitgeverij Spectrum, 2016
424 pag.
ISBN 978-90003481-7-6
€ 24,99

Robin te Slaa
1941. Het masker valt
Uitgeverij Spectrum, 2016
288 pag., paperback
ISBN 978-90003496-8-5
€ 19,99

Rémy Limpach
De brandende kampongs van generaal Spoor
Uitgeverij Boom, 2016
900 pag.
ISBN 978-90895395-0-2
€ 42,90

Lidy Nicolasen
De Geuzendochter. De legende van Kiste Trui en de slag op de Mookerheide
Uitgeverij Balans (verwacht: januari 2017)
288 pag., paperback
ISBN 978-94600317-5-5
€ 18,95

Bart Verheijen
Nederland onder Napoleon
Uitgeverij Vantilt (verwacht: januari 2017)
400 pag., paperback, geïll.
ISBN 978-94600430-1-7
€ 29,50

Megan Koreman
Gewone helden. De Dutch-Paris ontsnappingslijn 1942-1945
Uitgeverij Boom (verwacht: november 2016)
356 pag., paperback (ook als e-book)
ISBN 978-90587555-6-8
€ 24,90

USAF
FU-58

ALEXANDER M. DARIVM VICTVS SVPERAT
CASSIS IN ACIE PERSARVM PEDITVM MILIBVS
VETERANIS INTERFECTIS MATREM QVOQVE
CONIVGEM LIBEROS DARII REGIS VIM MILITVM
AMPLIVS EQVITVM FVGA DILAPSI CAPTIS